

Cahiliye Toplumundan Günümüze
Hız. Muhammed

(SEMPOZYUM TEBLİĞ VE MÜZAKERELERİ)

13-15 Nisan 2007 / KONYA

Fecr Yayınları: 102

Redaksiyon: Ahmet YAMAN

Mizanpaj: CİNAS

Kapak: CİNAS

Baskı, Kapak Baskı: KALKAN MATBAACILIK

Büyük San. 1. Cad. 99/32 İskitler

Tel: 3419234-3421656 Ankara

1. Baskı: Eylül'07

ISBN: 978-975-6004-34-0

SEMPOZYUM DÜZENLEME KURULU

Mustafa DEMİREL (Genel Koordinatör)

Prof.Dr. Ahmet YAMAN (Başkan)

Doç.Dr. M.Bahaüddin VAROL

Taceddin NÜKTE

M. Savaş SAKLAN

Halil ÖZYEŞİL

Mustafa ÖZKAYA

Ramazan AY

İbrahim AFACAN

Mehmet KARABAĞ

Zafer GÖK

Bayram MAVİ

Yahya KÜÇÜKDEMİRÇİ

Halit TEKİN

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.

Rüzgarlı Cad. Rüzgarlı İşhanı No: 2 Kat: 5 Ulus/ANKARA

Tel: (0 312) 310 08 60 – Fax: (0 312) 311 47 89

Web: www.fcr.com.tr – e-mail: fcr@fcr.com.tr

SON PEYGAMBER'İN GELDİĞİ COĞRAFYA VE TOPLUM: HİCAZ BÖLGESİ VE CÂHİLİYE ARAPLARI

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN*

GİRİŞ

ARAPLAR VE ARAP YARIMADASI

Hız. Peygamber'in (s.a.) getirdiği evrensel mesajın daha iyi anlaşılması için İslâm'ın doğduğu bölge ve dönemin ciddi bir incelemeye tabi tutulması gerekir. Son Peygamber'in geldiği toplumu ve bu toplumun temel dinamiklerini bilmeden İslâm'ı doğru anlamak ve İslâm Tarihinin ilk dönemindeki gelişmeleri isabetli bir şekilde tahlil edebilmek mümkün değildir. Bilindiği gibi Hz. Muhammed, ömrünün yaklaşık üçte ikisini peygamberlikten önce Mekke'de, putperest Araplar arasında geçirdi. İslâm Tarihinin ilk dönemleri hakkında ülkemizde nispeten daha fazla çalışma yapıldığı halde Câhiliye dönemi üzerine yapılan araştırmalar oldukça azdır.¹

İslâm toplumu ile İslâm öncesi Arap toplumu arasında farklılıklar ve çatışmalar olduğu gibi benzerlikler de bulunmaktadır. Zira İslâm, doğduğu toplumun uygun gördüğü değerlerini reddetmemiş; olumsuzlukları ıslah etmeyi hedeflemiştir.

Câhiliye dönemi hakkında yaptığımız çalışmalarda karşılaştığımız önemli problemlerden biri, kaynak meselesidir. Bize ulaşan kaynakların İslâm döneminde yazılmış olması, İslâm'ın lehine bir tablo ortaya koyabilmek için Câhiliyeyi eleştirme çabası ve Arap kültürünün

* Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. ademircan@harran.edu.tr

¹ Câhiliye dönemi hakkında ülkemizde hazırlanan tespit edebildiğimiz yüksek lisans tezleri şunlardır: Küçükçopur, Hasan, *İslâm Tarihinde Hanifler*, Danışman: Yrd. Doç. Dr. İbrahim Ceylan, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1988; Ortakaya, Mehmet, *İslâm Öncesi Hicaz Bölgesi Araplarının Din Anlayışları*, Danışman: Prof. Dr. Sabri Hizmetli, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995; Topçu, Hasan, *En'am Suresi Işığında Câhiliye*, Danışman: Doç. Dr. Murat Sarıçık, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 1999; Yenice, Ali Rıza, *Câhiliye Döneminde Kabilelerarası Kan Davaları*, Danışman: Prof. Dr. Mustafa Fayda, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994.

Câhiliye döneminde sözlü olarak nakledilmesinden kaynaklanan problemler, bu dönemi inceleyen araştırmacıların başlangıçta karşıla-şacağı belli başlı problemlerdir. Câhiliye dönemi hakkındaki bilgileri-mizin hemen hepsi İslâm kültürü içinde günümüze ulaşmıştır. Bu ri-vayetler, ciddi bir incelemeye tabi tutulmazsa yanlış genellemeler yapılabilir.

İslâm öncesi Arap toplumu hakkında, o dönemden bize sağlam bir şekilde gelen temel kaynak Kur'ân'dır; ancak Kur'ân, bir tarih ki-tabı olmadığı gibi, Câhiliye dönemi hakkında her zaman genel tasvirler yapmamıza imkân verecek bilgiler ihtiva etmemektedir. Örneğin bazı putperestlerin inançları ya da davranışları hakkında Kur'ân'da yer alan tasvirler, bize fikir verebilse de bunları dönemin bütün insanları hak-kında yapılmış genel tasvirler olarak düşünmemek gerekir.²

Bu çalışmada, Hz. Muhammed'in peygamber olduğu ve İslâm'ı yaymak amacıyla faaliyette bulunduğu bölge olan Hicaz ile bu bölge-de yaşayan Araplar üzerinde durmayı amaçladık. Kuşkusuz Hz. Pey-gamber, Arap yarımadasının diğer bölgelerinde yaşayan Araplarla ilgi-lendiği gibi başka milletlerle de ilgilenmiştir; ancak biz, burada İs-lâm'ın doğduğu bölgeyi inceleme konusu yapmış bulunuyoruz. Çalışmada, Câhiliye Araplarını ve yaşadıkları bölgeyi, Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olarak seçildiği döneme yakın zamanı önceleyerek ele almaya çalıştık.

1. Arap Yarımadası

İslâm öncesi Hicaz bölgesinin tarihini; Arapların, hatta bölgenin tarihinden koparmadan ele almak gerekir. Bu sebeple önce Arapların anavatanları olan Arabistan'dan ve Araplardan kısaca söz etmek istiyoruz.

Bugün, Arabistan'ın Sâmililerin anavatanı olduğu, Arapların m.ö. IV. binyıldan itibaren komşu ülkelere göç ederek buralarda çeşitli devletler kurdukları³ ve anayurtlarının Yemen olduğu kabul edilir. Ye-men'den kuzeye bazı önemli göçler olmuş; buradan göç eden toplu-lukların bir kısmı Mezopotamya'ya kadar gitmişlerdir. Araplar, üç tara-fı deniz, bir tarafı da geçilmesi çok zor olan çölle çevrili olduğu için buraya "Cezîretü'l-Arab" derler.

Arabistan'ın eskiden verimli bir yer olduğu, uzun süren kuraklıklar sonucu su kaynaklarının kurduğu ve tarıma elverişli toprakların çöl-

² Geniş bilgi için bk. Demircan, "Kur'ân'ın Kaynaklığı", s. 53-61.

³ Yıldız, "Arabistan", *DİA*, III, 252.

leştigi, böylece burada yaşayan Arapların kuzeye göç ettikleri söylenir. Bölgenin eskiden verimli olduğuna dair bazı veriler varsa da yarımadaadaki değişimin beşerî hayatın başlamasından sonra olduğuna dair kesin bir delil mevcut değildir.⁴

Arap yarımadası, Hicaz, Yemen, Uman ve Hecer olmak üzere dört ana bölgeye ayrılır.⁵ Arabistan'ı Yemen, Necid, Hicaz ve Tihâme olmak üzere dört bölgeye ayıranlar da vardır.⁶

Arabistan, büyük kesimiyle sıcak ve kurak kuşakta yer aldığından, yağış kit ve yazları tahammülü güç derecede sıcak olan bir iklim sahiptir. Sıcaklık, kuzeyden güneye ve plato kesiminden alçak kesimlere inildikçe daha da artar ve zaman zaman 50 dereceye kadar ulaşır. Kış mevsimi kuzeyde ve Basra körfezi kıyılarında hissedilirse de Kızıldeniz kıyılarında hemen hemen hiç hissedilmez. Bu kesimde sıcaklığın 15 derecenin altına düşmesi, ender rastlanan durumlardandır.⁷

Yarımadanın büyük kesiminde bitki örtüsü, genellikle susuzluğa alışık kurakçıl bitkiler ile tuzlu toprağa uyum sağlayan tuzcul bitkilerden meydana gelir. Yemen bölgesi, diğer bölgelerden daha fazla tarımsal üretime sahiptir. Burada hurmanın dışında çeşitli meyveler de üretilmektedir.⁸

Bölgenin ekonomik imkânları çok kısıtlıdır. Sık sık meydana gelen kuraklıklar, insanların yurtlarını terk etmelerine neden olmuştur. Yemen bölgesinde meydana gelen kuraklıklar ve sulama amacıyla yapılan seddin yıkılması, büyük göçlere yol açmıştır. Arap yarımadasında meraların ve su kaynaklarının azlığı nedeniyle sık sık çatışmalar olurdu. Öyle ki geçim sıkıntısı, bazı kabileler için çapulculuğu meslek haline getirmişti.

Arap yarımadasının en önemli gelir kaynağı hayvancılık ve tarımdır. Tarım daha sınırlı bölgelerde, özellikle sulama imkânının bulunduğu yerlerde yapılmaktadır. Hayvancılık ise Arabistan'ın en önemli gelir kaynağıdır.

Göçebe Araplar, tarım ve el sanatlarıyla uğraşanları küçümserlerdi. Zira toprağı eken insanın ona bağımlı ve adeta esir olduğunu düşünürlerdi. Bununla birlikte hadarîler genellikle tarımla ve el sanat-

⁴ Bk. Lewis, s. 35-36; Yıldız, "Arabistan", *DİA*, III, 252.

⁵ Yüksel, s. 32.

⁶ Büyükcoşkun, "Arabistan", *DİA*, III, 248.

⁷ Büyükcoşkun, "Arabistan", *DİA*, III, 250.

⁸ Büyükcoşkun, "Arabistan", *DİA*, III, 251.

larıyla uğraşmayı hakir görmezlerdi. Nitekim Tâifliler, bazı Mekkeliler, Medineliler ve Yemenliler hem tarımla, hem de el sanatlarıyla uğraşırlardı.⁹

Yerleşik ve göçebe nüfusun temel gıda maddeleri arasında hurmanın özel bir yeri vardır. Hurmanın sadece meyvesinden değil, odunundan ve lifinden de çeşitli amaçlarla yararlanılırdı. Hurma, Arap yarımadası üzerinde bulunan bütün vahaların en önemli ağacıdır.¹⁰

Devenin evcil hayvanlar arasında özel bir yeri vardır. Göçebelerin başlıca taşıtı deve dir. Deve, yük ve binek hayvanı olarak kullanıldığı gibi etinden, sütünden, yününden, gübresinden ve kemiğinden de istifade edilir.

Kızıldeniz, balıkçılık açısından oldukça fakir olup Uman bölgesinde balıkçılık önemlidir. Basra körfezinde ise inci avcılığı yapılır.¹¹

2. Araplar

Araplar, Sâmi kavimlerin en önemlilerindedir. Geleneksel tasnife göre Sâmi, Hz. Nuh'un oğullarından biridir. Ortadoğu'da yaşayan birçok kavim ona dayandırılır. Araplar, Sâmi kavimler arasında en kalabalıkları ve en fazla yayılmış olanlarıdır. Bununla birlikte Arapların ilk dönem tarihleri karanlıktır. Arap kelimesinin menşei hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kelimenin "batı" anlamında Sâmi kökten geldiğini savunanlar olduğu gibi, kelimeyi göçebelik kavramıyla açıklayanlar da vardır.¹²

Araplar, Yemen'de Main (Mina) [yaklaşık m.ö 1400-700], Seba [m.ö. 700-115] ve Himyer [m.ö. 115- m.s. 525] devletlerini, Kuzey Arabistan'da Nabat [m.ö. IV- m.s. 106], Tedmür [I. y.y.-273], Gassani [III. y.y.-613] ve Hire [III. y.y.-633] devletlerini kurdular.

Arap kabileleri, geleneksel olarak iki kısma ayrılır: Tarihin eski dönemlerinde yaşayıp çeşitli sebeplerle yok olan kabilelere *Arab-ı bâide* denir. Belli başlı bâide kabileleri; Âd, Semud, Medyen, Tasm, Amâlika, Câsim, Abdi Dahm, Ubeyl, Hadûra, Cedîs ve Birinci Cürhümlüler olup bu kabileler hakkında çok az bilgi mevcuttur. *Arab-ı bâkiye* ise soyları devam eden Araplardır. Bunlar *Arab-ı arîbe* ve *Arab-ı müsta'ribe* olmak üzere iki ana kola ayrılır (Bk. Tablo 1). Arab-ı arîbe olan Kahtânîlerin anavatanları Yemen bölgesidir. Çeşitli dönemlerde yurtlarından ayrılan Kahtânîlerin bir kısmı, Arabistan'ın çeşitli bölgele-

⁹ Özeydın, "Arap", *DİA*, III, 322.

¹⁰ Büyükcoşkun, "Arabistan", *DİA*, III, 251.

¹¹ Bk. Büyükcoşkun, "Arabistan", *DİA*, III, 251.

¹² Bk. Yıldız, "Arap", *DİA*, III, 272.

rine dağılmışlardır. Arab-ı müstâ'ribe ise menşe olarak Arap olmayıp sonradan Araplaşan kabilelerdir. Bunlara İsmailîler, Adnanîler, Meaddîler ve Nizarîler de denir. Müstâ'ribe Araplarının Cürhüm'den evlenen Hz. İsmail'in soyundan geldikleri kabul edilir. Bu kabileler, genelde kuzeyde yaşamakla birlikte nüfusları çoğalınca Arabistan'ın çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. Kahtânîlerle Adnanîler arasında sosyal hayat, lehçe, din, ahlak ve gelenek bakımından farklılıklar bulunmaktadır. Bu iki kola mensup Arap kabileleri arasında İslâm'dan önce olduğu gibi İslâm döneminde de mücadele ve çekişmeler vardı.¹³

3. Câhiliye Kavramı

Çalışmamızın temel kavramlarından bir olan Câhiliye kavramı üzerinde kısaca durmamızın uygun olacağını düşünüyoruz: Câhiliye kelimesi, "chl" kökünden türetilmiş olup kelimeye eski sözlüklerde ilmin zıddı olarak "bilgisizlik" anlamı verilir. Câhiliye çağına da "bilgisizlik çağı" denir. Çağdaş araştırmacıların çoğu farklı bir yaklaşım ortaya koymuşlardır. Onlara göre eski Arap şiirinde cehl, ilmin zıddı olarak da kullanılmakla birlikte bu, kelimenin ikinci derecedeki anlamıdır. Bunlardan Goldziher, Câhiliyeyi "barbarlık dönemi" olarak anlamlandırmıştır. Buna göre cehl kelimesinin asıl karşıtı hilm olup câhilin "azgın, arzularının esiri, hayvanî içgüdülerini takip eden, vahşi, şiddet taraftarı ve aceleci bir karaktere sahip" kimse olduğu ifade edilir.¹⁴ İslâm'dan önce cehl, insanın şahsî bir vasfı kabul edilmekte, zıddı olan hilm ise çoğunlukla ahmaklık ve budalalık sayılmaktadır.¹⁵

Mekke döneminde nazil olan ayetlerde Câhiliye kelimesi kullanılmamışsa da bu kelime, Medine'de inen dört ayette yer almıştır. Söz konusu ayetlerin ilkinde münafıkların Allah hakkındaki yanlış düşünceleri Câhiliye zannına [*zannü'l-câhiliyye*] benzetilmiştir.¹⁶ İkinci ayette Hz. Peygamber'in hanımları Câhiliye kadınları gibi açılıp saçılmaları [*teberrucü'l-câhiliyyeti'l-ûlâ*] hususunda uyarılmaktadır.¹⁷ Üçüncü ayette Câhiliye taassubu [*hamiyyetü'l-câhiliyye*] üzerinde du-

¹³ Bk. Yıldız, "Arap", *DİA*, III, 273.

¹⁴ Bk. Tülücü, "Câhiliye Kelimesinin Mana ve Menşe'i", s. 279-281; Fayda, "Câhiliye", *DİA*, VII, 17.

¹⁵ Fayda, "Câhiliye", *DİA*, VII, 18.

¹⁶ "...Kendi canlarının kaygısına düşmüş bir grup da, Allah'a karşı haksız yere Câhiliye devrindekine benzer düşüncelere kapılıyorlardı..." (Âl-i İmrân 3/154).

¹⁷ "[Ey Peygamber hanımları!] Evlerinizde oturun, eski Câhiliye âdetinde olduğu gibi açılıp saçılmayın..." (Ahzâb 33/33).

rulmakta;¹⁸ dördüncü ayette ise Câhiliye idaresine [*hukmü'l-câhiliyye*]¹⁹ dikkat çekilmektedir.²⁰

Arapların İslâm'dan önceki tarihlerinin Câhiliye kelimesiyle ifade edilmesinin sebepleri olarak, Arapların hayat tarzına bedevîliğin hâkim olması, çevrelerinde yaşayan insanlara göre medeniyet bakımından geri kalmaları ile, bilgisizlik ve gaflet içerisinde göçebe ve yarı göçebe hayatı yaşayan kabile topluluklarından oluşan, kayda değer önemli bir tarihleri olmayan, puta tapan, kötülük yapmalarını önleyen bir dine, bir peygambere ve semavî bir kitaba sahip bulunmayan insanlar olmaları gibi hususlar üzerinde durulmuştur.²¹

Câhiliye kavramıyla genellikle İslâm'ın doğuşundan önceki dönem kastedilmekteyse de bu çalışmada bizi daha çok ilgilendiren, İslâm'ın doğduğu zamana yakın olan yaklaşık bir asırlık dönemdir. Buna "Yakın Câhiliye" diyebiliriz. Zira daha eski dönemlerin İslâm'ın doğduğu dönemle doğrudan ilişkisinden değil, dolaylı etkisinden söz edilebilir. İslâm, Câhiliyenin pek çok âdetini kaldırmıştır.²² Ancak İslâm'ın genel ilkelerine aykırı olmayan Câhiliye adetlerinin kabul edildiği de bilinmektedir. Câhiliye kavramı, genellikle İslâm öncesi dönem için kullanılsa da İslâm'a aykırı olan düşünce ve yaşayış için İslâm sonrasındaki bazı davranışları ifade ettiği de söylenmelidir. Hz. Peygamber bir hadiste, "*Ümmetimin içinde Câhiliye döneminden kalma dört âdet vardır: Asaletle övünmek, başkalarının soyuna dil uzatmak, yıldızları vesile edinerek yağmur beklemek ve ölünün arkasından yüksek sesle ağlamak.*"²³ buyurmaktadır.

4. Peygamber Beklentisi

Çalışmamızın başında üzerinde kısaca durmak istediğimiz konulardan biri de Hz. Muhammed'in nübüvvetinin ortaya çıktığı yıllarda bir peygamber beklentisinin olup olmadığı ve bu bölgenin bir peygambere ihtiyacı bulunup bulunmadığıdır.

Bazı araştırmacılar, Hz. Muhammed'in peygamber olduğu dönemde genel bir ahlakî yozlaşmadan söz ederler. Son Peygamber'in neden Hicaz bölgesinde ortaya çıktığı sorusuna cevap bağlamında

¹⁸ "O zaman inkâr edenler, kalplerine taassubu, Câhiliye taassubunu yerleştirmişlerdi..." (Feth 48/26).

¹⁹ "Yoksa onlar Câhiliye idaresini mi arıyorlar?.." (Mâide 5/50).

²⁰ Fayda, "Câhiliye", *DİA*, VII, 17.

²¹ Fayda, "Câhiliye", *DİA*, VII, 17.

²² Örneğin Hz. Peygamber, "Yanakları döven, yakaları yırtan ve Câhiliye çağırış bağırsıyla feryat eden kimse bizden değildir." buyurmaktadır (Buhâri, *Cenâiz* 39 [II, 83]).

²³ Müslim, *Cenâiz* 29 [I, 644].

Hicaz'ın VI. yüzyılda dinî açıdan-koyu bir karanlık içinde yaşadığı ifade edilir. Câhiliye Araplarının dinî açıdan içinde bulunduğu karanlığın yanı sıra toplumsal ilişkilerde ve ekonomik hayatta da derin sıkıntılar olduğu kabul edilir. Hz. Muhammed'in nübüvvetine yakın zamanlarda Mekke'de Kureyslilerle Hevâzin kabileleri arasında haram aylarda meydana gelen *Ficâr* savaşlarının ahlakî yozlaşmayı artırdığı söylenir. Gerçekten büyük savaşların doğurduğu tahribatin ahlakî değerler üzerinde önemli etkiler bıraktığına dair birçok örnek biliyoruz. Hz. Muhammed'in nübüvvetinden önce katıldığı *hilfu'l-fudûlu* da yozlaşmanın etkilerini azaltma çabasının sonucu olarak değerlendirilmek mümkündür.

Aynı dönemde insanlığın, dünyanın diğer bölgelerinde de ahlakî ve dinî açıdan büyük bir çöküntü içinde olduğu, bu sebeple insanlığın yeni baştan bir öğretime tabi tutulmaya ihtiyacı olduğu ifade edilir.²⁴ Yahudilerde bir Mesih beklentisi olduğu gibi Hıristiyanlarda da Hz. İsa'nın dünyaya dönüp yeryüzünü adaletle dolduracağı inancı vardı. Bunun, zaman zaman din adamları ya da bu dinlerin tabileri tarafından gündeme getirilmiş olmasını garipsememek gerekir. Kaynaklarımızda Yahudilerin yakında gelecek olan Peygamber'in önderliğinde Medinelilerle savaşacaklarından söz ederek onları tehdit ettikleri ifade edilir.²⁵

Yahudi ve Hıristiyanlardaki genel beklentinin zamanla Mekke Arapları arasında da benzer bir beklentiyi doğurmuş olduğu, Ehl-i kitap Mesihçiliğinin Mekke Araplarını da etkilediği ve bundan dolayı, onların eski dinlere uymaktan ziyade yeni bir dinin gelmesini tercih ettikleri muhtemel görülmektedir.²⁶ Bu yaklaşıma göre Yahudi ve Hıristiyanlardaki Mesih beklentisi, Araplar arasında da benzer bir düşüncenin oluşmasına katkıda bulunmuş olabilir. Bu duruma işaret eden Kur'ân metinleri de vardır: *"Kendilerine bir uyarıcı (peygamber) gelirse, diğer ümmetlerden daha çok doğru yolda olacaklarına dair bütün güçleriyle Allah'a yemin etmişlerdi. Fakat onlara uyarıcı (Muhammed) gelince bu, onların haktan uzaklaşmalarından başka bir şeyi artırmadı."*²⁷ âyeti, putperestler arasında da böyle bir beklentinin olduğunu göstermektedir. Bir başka âyette de şöyle buyrulmaktadır: *"Bizzat kendi yaptıklarından dolayı başlarına bir musibet geldiğinde, 'Rabbimiz! Ne olurdu bize bir peygamber gönderseydin de, âyetleri-*

²⁴ Bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 18.

²⁵ İbn Hişâm, I, 231.

²⁶ Fazlur Rahman, "Mekke'nin Dinî Durumu", s. 34-35.

²⁷ Fâtır 35/42.

ne uysak ve müminlerden olsaydık!’ diyecek olmasalardı (seni göndermezdik). Fakat onlara tarafımızdan o hak (Peygamber) gelince, ‘Musa’ya verilen (mucizeler) gibi ona da verilmeli değil miydi?’ dediler. ‘Peki, daha önce Musa’ya verileni de inkâr etmemişler miydi? ‘Birbirini destekleyen iki sihir!’ demişler ve şunu söylemişlerdi: Doğrusu biz hiçbirine inanmıyoruz.”²⁸

Hz. Peygamber’in neden yedinci asrın başında Hicaz’a Peygamber olarak gönderildiği konusu yeterince izah edilememektedir. Zira benzer dönemler ve bölgeler, Hz. Muhammed’in peygamber olmasından önce var olduğu gibi ondan sonra da var olmaya devam etmiştir. Kanaatimizce bu değerlendirmeler, genellikle öznelidir. Hemen hemen tarihin her döneminde, bazı insanların kendi zamanlarıyla ilgili olumsuz değerlendirmeler yaptıklarını biliyoruz. Öte yandan Peygamberlerin toplumsal yozlaşmayı ıslah etme görevleri olmakla birlikte kimin hangi bölgeye Peygamber olarak gönderileceğini yerel ve bölgesel şartlarla izah etmek, doğru olmasa gerektir. O halde Hz. Muhammed’in buraya Peygamber olarak gönderilmesi Allah’ın takdiri olup bunun sebeplerini Allah’tan başka kimsenin bilemeyeceğini ifade etmekle yetinmemizin daha uygun olacağını düşünüyoruz.

A. COĞRAFYA ve İNSAN

İslâm’ın doğduğu bölgeyi ve bu bölgenin demografik yapısını bilmemiz, ilk dönemde meydana gelen gelişmeleri anlamamıza katkıda bulunacaktır. Hz. Peygamber’in yeni dini yayma hedefi, Arap yarımadasının dışına taşmışsa da öncelikli faaliyet alanı Hicaz’dır.

Hicaz, Arap yarımadasının Kızıldeniz tarafında, orta kısımda yer almaktadır. Hicaz kelimesi “iki şeyi birbirinden ayıran sınır, engel” anlamında olup birbirinden ayrılan bölgelerin Tihâme ile Necid, Yemâme ile Arûz, Yemen ile Necid, Necid ile Serât ya da Şam ile Yemen olduğu şeklinde farklı açıklamalar yapılmıştır. Hicaz, Kızıldeniz’in doğusunda, kuzeyde Ürdün’ün liman şehri Eyle’den (Akabe) güneyde Yemen sınırındaki Asîr’e ve doğuda Necid çöllerinden Irak’a kadar uzanır. Bölgenin kuzey ve doğu sınırlarının nerede bittiği ihtilaflıdır.²⁹ Bölgenin önemli üç şehri, Mekke, Medine ve Tâif’tir. Bunlardan başka daha küçük yerleşim yerleri olduğu gibi göçebe olarak kendilerine ait bölgelerde gezen kabileler de çaktır.

²⁸ Kasas 28/47-48.

²⁹ Bk. Küçükaşçı, “Hicaz”, DİA, XVII, 433.

Hicaz toprakları, coğrafi bakımdan farklı özelliklere sahiptir. Bölgede düz araziler, dağlar, alçak kısımlar, harreler, vadiler ve çöller yan yana bulunmaktadır. Tâif, kışları en soğuk olan Hicaz şehridir. Hicaz'ın hemen her yerinde kuraklık hüküm sürer. Genellikle yağmurlar sonbaharda görülür. Kızıldeniz'e paralel uzanan alçak, iklimi kuru ve sıcak dar kıyı ovası ile onun doğusundaki dağlık kesimler iki farklı coğrafya görünümündedir. Hicaz; orta, kuzey ve güney olmak üzere üç bölgeye ayrılır. Güneyde Tâif, Mekke ve Cidde dolaylarından kuzeyde Medine ve Yenbu'a kadar uzanan orta kısım, İslâm dini ve tarihi bakımından bölgenin en önemli parçasıdır.³⁰

Hicaz Arapları, genellikle göçebe hayatı yaşadıkları için bölgenin çeşitli yerlerine karışık bir şekilde dağılmışlardır. Hicaz Araplarıyla Yemen Araplarının neseplerinin sık sık karıştığı görülmektedir. Hicaz kabilelerinin menşelerini, oturdukları bölgeleri ve isimlerini tespit etmek, yerlerinin belirli olmaması ve birbirlerine benzeyen isimlerin karışması sebebiyle güçtür.³¹

Mekke'de Kuzeyli Adnanîlerin önemli bir kolu olan Kureyş kabilesi yaşarken, Medine'de Güneyli Arapların yanı sıra önemli sayıda Yahudi de yaşıyordu. Buradaki Araplar, Yemen taraflarından göç etmişlerdi. Tâif'te ise Kuzeyli Araplardan Sakîf kabilesi oturmaktaydı.

1. Mekke

Hicaz'ın en önemli şehri olan Mekke, çevresi dağlarla çevrili bir vadide kurulmuştur. Vadinin uzunluğu kuzeyden güneye 3 km., eni doğudan batıya 1.5 km kadardır. Mekke, sert ve karasal bir iklime sahiptir. Gündüzleri kavurucu sıcaklar vardır. Aşırı sıcaklar bazı hastalıkların ortaya çıkmasına sebep olurdu.³² Yağmur, seyrek olarak yağardı. Bazen dört yıl üst üste kuraklık olabiliyordu. Fakat kış mevsimi rutubetli olunca, yağmurlar bazen son derece şiddetli yağardı. Bundan dolayı zaman zaman sel felaketleri yaşanırdı.³³ Su, devamlı kıttı. Zemzem³⁴ haricinde, özellikle şehrin dışında başka kuyular da bulunuyordu.

³⁰ Bk. Küçükaşçı, "Hicaz", *DİA*, XVII, 433.

³¹ Bk. Küçükaşçı, "Hicaz", *DİA*, XVII, 435.

³² Bk. Çelikkol, s. 35-39. Mekke, 21 derece 30 dakika kuzey enlemleri ve 40 derece 20 dakika doğu boylamları üzerinde denizden 360 m. yüksekte ve Kızıldeniz'den 100 km. kadar içeridedir (Lammens, "Mekke", *İA*, VII, 630; Çelikkol, s. 35).

³³ Bk. Fâsî, II, 260-269; Lammens, "Mekke", *İA*, VII, 632.

³⁴ Zemzem kuyusu, Kâbe'nin 20 metre kadar doğusunda olup derinliği 42 metredir. Zemzem kuyusunun Hacer ile oğlu İsmail'in buraya bırakıldıktan sonra mucize eseri olarak ortaya çıktığına inanılır.

Mekke'de yaşayan ilk Arapların Amâlika ve Âd kavimleri olduğu söylenir. Daha sonra şehir, Cürhümlülerin saldırısına uğramıştır. Hz. İbrahim'in, cariyesi Hacer ile oğlu İsmail'i Cürhümlülerin buraya gelişinden bir süre önce getirdiği anlatılır. Hacer ve İsmail, buraya getirildikleri zaman Amâlika, Harem'in dışında yaşıyordu. Daha sonra Cürhümlüler, Hacer'in izniyle Harem'e yerleştiler. Böylece Mekke, küçük bir yerleşim merkezi oldu. İsmail, burada Cürhüm'den evlendi ve çocukları bölgede çoğaldı.

Yemen kökenli Cürhüm kabilesi, bir süre Mekke'ye hâkim oldu. Daha sonra Huzâa kabilesi, Kinâne kabilesini de yanına alarak Cürhümlüleri mağlup edip Mekke'den çıkardı. Cürhümlüler, Yemen tarafına gittiler. Tarafsız davrandıkları için İsmail oğullarının Mekke'de kalmalarına izin verildi.³⁵ Huzâa kabilesi bir süre Mekke'ye hâkim olmuş, daha sonra Kureyşlilerin atası Kusay Mekke'nin idaresine el koymuştur. Huzâalıların Mekke'ye 300 sene kadar hâkim oldukları rivayet edilir.³⁶

Mekke'de oturan Kureyş boylarının bir kısmı, Kâbe'nin etrafına yerleşmişken bir kısmı çevrede oturuyordu. Harem civarında oturan kabilelere *Kureyşu'l-bitâh*, çevrede oturanlara ise *Kureyşu'z-zevâhir* deniyordu (Bk. Tablo 2).³⁷ Genellikle putperest olan Mekkeliler arasında Hıristiyan olanlar da vardı. Ancak burada, ticaret amacıyla gelenler dışında Yahudi yoktu. Mekke'de Abdulmuttalib'in koruması altında yaşayan Edniye isimli bir Yahudi'den söz edilmektedir. Bu Yahudinin Harb b. Ümeyye'nin teşvikiyle öldürüldüğü, Abdulmuttalib'in maktulün diyetini Harb'ten alıp yakınlarına verdiği nakledilir.³⁸

Mekke'de yaşayan yabancılar, ticaret yapmak amacıyla ya da zanaatkar olarak burada bulunuyorlardı. Bunların çoğu Hıristiyandı. Mekke sakinleri arasında Rumlar ve Farslar da vardı. Şehrin nüfusu, yabancı kökenli köle ve mevlalar da dâhil 10.000'e ulaşmaktaydı.³⁹

Kureyş'ten olmayıp Mekke civarında ikamet eden başka kabileler de vardı. Ehâbîş kabileleri (Anlaşmalı kabileler) denen bu kabileler,⁴⁰ Kureyş'le müttefik olup Mekke'nin etrafında ikamet etmekteydi.

³⁵ Bk. Çelikkol, s. 33.

³⁶ Fâsî, II, 48.

³⁷ Avci, "Kureyş", *DİA*, XXVI, 442.

³⁸ Belâzurî, I, 73-74; Çelikkol, s. 183.

³⁹ Bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 29.

⁴⁰ Ehâbîş kabileleri, Haris b. Abdimenât b. Kinâne, Hayâ, Kârre, Mustalık ve Adel kabileleridir.

2. Medine

Hicaz'ın diğer önemli şehri olan Medine, Mekke'nin kuzeyindedir.⁴¹ Şehrin kuzeyinde Uhud dağı, güneyinde Âir dağı, doğusunda Vâkım harresi ve batısında Vebere harresi bulunmaktadır. Eski adı Yesrib⁴² olan Medine, "şehir" anlamına gelmektedir ve bazı araştırmacılara göre kelime Arami dilinden alınmıştır.⁴³

Medine, başlangıçta tam anlamıyla bir şehir olmaktan ziyade, bahçeler ve ekilmiş tarlalarla çevrili ev ve kulübeler birliği idi. Şehir sakinlerinin en önemli geçim kaynağı tarımdı. Daha sonraları dağınık meskenler yavaş yavaş birleşti ve bir şehir manzarası aldı. Şehirde düşman saldırısı olduğu zaman iltica edilebilen küçük kaleler vardı.⁴⁴

Medine, Arap yarımadasında su bakımından nispeten zengin olan nadir yerlerden biridir. Bununla birlikte suyun büyük bir kısmı içmeye elverişli değildir. Medine toprağı tuzlu kum, kalker ve kilden meydana gelmekte olup genellikle kuzey taraflar verimlidir. Hurma ağaçları yönünden zengin olan şehirde başka meyveler de yetişir.⁴⁵

Medine, eskiden Amâlikâlıların yurduydü. Bir görüşe göre Amâlikâlıların dağılıp kaybolmasından sonra, m.ö. 587'de Kudüs'ün Babil kralı Buhtunnassar tarafından işgal edilerek Yahudiler esir olarak Babil'e götürüldüğü dönemde Hicaz'a gelen Yahudilerce iskân edilmiştir.⁴⁶ Bir başka görüşe göre m.s. 70'te Rum Kayserlerinden Titus'un Kudüs'e saldırmasından sonra kaçan bazı Yahudi kabileleri Hicaz'a yerleşmiştir. Burada bulunan Yahudilerin kökeni konusunda farklı bazı açıklamalar da yapılmaktadır. Bazı Yahudi kabile adlarının Arapça olması ve Arapça konuşmaları gibi sebeplerle buradaki Yahudilerin, Arap kökenli kabilelerin Yahudileşmeleriyle ortaya çıktığını savunan araştırmacılar vardır.⁴⁷ Yahudilerin Medine'ye göçünden önceki bilgilerin mevsuk olmadığı ve buradaki Yahudilerin bir kısmının İsrail oğullarından oldukları, bir kısmının ise Yahudileşmiş Araplardan meydana geldiği ifade edilir.⁴⁸ Gerek dinî bir grup olarak, gerekse et-

⁴¹ Medine, bir vadi üzerinde 25 derece 20 dakika kuzey enlemi ile 37 derece 3 dakika doğu boylamı arasında Kızıldeniz kıyısına yaklaşık 130 km. uzaklıkta, Mekke'nin 350 km. kadar kuzeyinde bulunan bir şehirdir (Bk. Bozkurt-Küçükkaşçı, "Medine", *DİA*, XXVIII, 305; Çağatay, s. 95).

⁴² Yesrib adı, Kur'ân'da bir kez geçer (Bk. *Ahzab* 33/13).

⁴³ Bk. Buhl, "Medine", *İA*, VII, 459; Bozkurt-Küçükkaşçı, "Medine", *DİA*, XXVIII, 305-306.

⁴⁴ Bk. Buhl, "Medine", *İA*, VII, 460.

⁴⁵ Bk. Buhl, "Medine", *İA*, VII, 459-460.

⁴⁶ Bk. Semhûdî, I, 159-161; Özkuyumcu, "Yahudilerle İlişkiler", II, 420; Çağatay, s. 95.

⁴⁷ Bk. Özkuyumcu, "Yahudilerle İlişkiler", II, 420-422.

⁴⁸ Buhl, "Medine", *İA*, VII, 460-461.

nik topluluk olarak diğer Yahudilerden nispeten uzak kaldıklarını tahmin ettiğimiz Hicaz Yahudilerinin, bölgenin asıl etnik unsuru olan Arapları etkiledikleri gibi onlardan etkilendiklerini ve zamanla bazı Arapların ferdî olarak Yahudiliğe girdiğini düşünmek, yanlış olmasa gerektir.

Yahudiler, Benû Kaynuka, Benû Kurayza ve Benû Nadîr olmak üzere üç büyük kabileye ayrılıyordu. Kaynuka oğulları Hazrec kabilesi ve Kurayza oğullarıyla, Nadîr oğulları ise Evs kabilesiyle müttefik idi.

Medine'de bulunan Yahudiler, gerek icra ettikleri zanaatlar, gerekse ticarî faaliyetleriyle ekonomik bakımdan güçlüydü. Ziraatın yanı sıra iç ve dış ticaret, demircilik, silah yapımı, dokumacılık ve kuyumculuk gibi işlerle uğraşırlardı. Bu arada faizli olarak borç para vermek suretiyle tefecilik de yaparlardı.⁴⁹

Yahudiler, Hayber ve Fedek gibi yerlere hâkim olmuşlarsa da Medine'ye hâkim olamadılar. Çünkü Arîm selinden sonra Güney Arabistan'dan kuzeye göç eden Araplar Medine'ye hâkim olmuşlardı.⁵⁰ Kayle oğulları da denilen Evs ve Hazrec kabilelerinin buraya geliş zamanları hakkında farklı tarihler verilmekteyse de bu göç, muhtemelen m.s. V. yüzyılda meydana gelmiştir.⁵¹

Kan davası nedeniyle Evs ve Hazrec kabileleri arasında meydana gelen savaşlar, Hz. Muhammed'in nübüvvet yıllarında da devam etmiştir. Buâs savaşından⁵² önceki savaşların çoğunda Hazrec'cliler galip gelmiş ve bu durum Evs kabilesini zayıflatmıştı. Bu arada iki kardeş kabile arasındaki kavgalarda Yahudiler önce tarafsız kalmışlarsa da, daha sonra Buâs savaşında Kurayza oğulları Evslilerle ittifak yaptı.⁵³ Savaş, başta Evslilerin aleyhine gelişmiş; ancak Hazrec'in hezimete uğramasıyla sonuçlanmıştır.⁵⁴

⁴⁹ Özkuyumcu, "Yahudilerle İlişkiler", II, 424.

⁵⁰ Semhûdî, I, 166 vd.; Buhl, "Medine", *İA*, VII, 461.

⁵¹ Bk. Bozkurt-Küçükaşçı, "Medine", *DİA*, XXVIII, 306. Göçün belki m.ö. II. veya III. yüzyılda meydana geldiği de söylenir (Bk. Çağatay, s. 95).

⁵² Buâs, Medine'nin güneydoğusunda bulunan bir vahanın adı olup Evs ve Hazrec arasında meydana gelen savaşların sonuncusu burada vuku bulmasından dolayı bu ismi almıştır. Bu mevki Medine'ye iki fersah uzaklıktadır. Buâs savaşı, Hz. Peygamber'in hicretinden beş veya altı yıl önce meydana gelmiştir. Buâs savaşı, Evs kabilesinden birisinin Hazrec'e sığınan bir yabancıyı öldürmesi üzerine başladı. Savaşta Hazrec'in lideri Amr, atılan bir okla hayatını kaybetti ve savaş Evs'in zaferiyle sonuçlandı (Çubukçu, "Buâs"; *DİA*, VI, 340).

⁵³ Semhûdî, I, 215-216.

⁵⁴ Buhl, "Medine", *İA*, VII, 462.

Şehirde Yahudi ve Araplardan başka sayıları elliyi aşmayan Evs kabilesi içindeki bir grup Hıristiyan'ın varlığından⁵⁵ söz edilmekteyse de bunların, Hz. Peygamber'in hicretinden sonra ne yaptıkları konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz.

3. Tâif

Hicaz bölgesinin üçüncü önemli şehri olan Tâif,⁵⁶ Sakîf kabilesinin ikamet ettiği bir şehirdir. Diğer Hicaz şehirlerine nispetle burada meyvecilik ve ziraat gelişmişti. Buranın meyveleri, özellikle üzümü meşhurdur. Bazı Mekkelilerin Tâif'te bağ ve bahçeleri vardı. Kur'ân'da geçen "karyeteyn"⁵⁷ ifadesinde zikredilen iki şehir, Mekke ve Tâif'tir. Şehrin etrafında bir sur bulunmaktaydı. Tâif'te oturan kabileler, el-Ahlâf grubu ve Benû Mâlik olmak üzere birbirine düşman iki gruba ayrılmıştı. Kureyşliler, Hz. Peygamber'e karşı yaptıkları savaşlarda el-Ahlâf'ın desteğini almışlardı.⁵⁸

Mekke ve Medine ile mukayese edildiğinde Tâif şehrinin İslâm tarihindeki yeri daha önemsiz görünmektedir. Hz. Peygamber'in Tâif'e gidişi ve Tâiflilerden destek istemesi, kaynaklarımızda anlatılmaktadır: Sakîfli birkaç önemli şahsiyet, İslâm'ın doğuşundan Emevîler döneminin ilk yıllarına kadar önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunlar arasında Muğîre b. Şu'be, Ziyâd b. Ebîh, Ubeydullah b. Ziyâd, Muhtâr b. Ebî 'Ubeyd ve Haccâc b. Yusuf gibi isimleri anmak gerekir.

B. TOPLUM

1. Kabile ve Kabilecilik

Arap toplumunu tanıyabilmek için kabileyi ve kabileciği iyi anlamak gerekir. Kabilenin toplumsal hayatta sosyal, dinî, siyasî, ekonomik ve kültürel alanda ciddi etkileri mevcuttur. Kişi, kabilesi arasında, kabilesinin kimliğiyle yaşar. Put, kabilenin putu olduğu için saygındır. Gelenekler, ataların tecrübesiyle oluşan doğrudur.

Kabile yapısı, hem İslâm'ın yayılmasına karşı önemli bir direncin ortaya çıkmasına neden olmuş; hem de Hz. Peygamber'in ailesi tarafından korunmasına imkân vermiştir. Bilindiği gibi Hz. Peygamber tebliğe başladığında, özellikle Kureyşlilerin ileri gelenlerinden sert bir

⁵⁵ Hamidullah, "Medine'nin Sosyal Yapısı", s. 66.

⁵⁶ Tâif, Mekke'nin 120 km. güneyinde denizden yaklaşık 1650 m. yüksekliktedir.

⁵⁷ Zuhuf 43/31.

⁵⁸ Bk. Lammens, "Tâif", *IA*, XI, 672.

mukavemet gördü. Zira Hz. Peygamber'in getirdiği dinin, kendi kabilelerine ve konumlarına zarar verdiğini düşünüyorlardı. Hz. Muhammed'in peygamber olarak kabul edilmesi, Haşim oğullarının üstünlüğünü ve hâkimiyetini tanımak anlamına gelecekti. Aynı kabilecilik anlayışı, İslâm'a şiddetle karşı çıkan kabilelerin Hz. Peygamber'i etkisiz hale getirmelerini engelliyordu. Ona müdahale etmek, Haşim oğullarına müdahale etmek anlamına geleceği için bu durum, amcası Ebû Tâlib vefat edinceye kadar Hz. Peygamber'in rahat hareket etmesine imkân verdi. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse Arapların kabilecilik anlayışı, bir yandan bazı kabilelerin Hz. Peygamber'e düşmanca tavır takınmasına neden olurken Haşim oğullarının Hz. Peygamber'i desteklemesine de sebep olmuştur. Bu durum, Müslüman olan Hz. Ebû Bekr gibi kimselerin kabileleri üzerinde etkili olmalarına da imkân vermiştir.

Göçebe ya da yarı göçebe toplulukları arasında yapısal benzerlikler olmakla birlikte Arap kabilesi, büyük ölçüde zorlu tabiat şartlarının şekillendirdiği bazı özelliklere sahipti. Kabile esasen akrabalık ilişkilerine dayalı bir toplumsal yapı olduğu için uzak akrabalardan yakın akrabalara doğru farklı isimlerle anılan alt isimler alır. Kabile yapısının en küçük birimi, ailedir. Ailelerin akrabalık ilişkisi çerçevesinde birleşmesinden fasîleler, fasîlelerin birleşmesinden imâreler, imârelerin birleşmesinden, fahzlar, fahzların birleşmesinden batınlar ve batınların birleşmesinden kabileler meydana gelir.⁵⁹

Kabileler, kan bağına dayalı bir akrabalık ilişkisi çerçevesinde şekillenseler de sosyal bir kurum olmasının yanı sıra siyasal özelliği de olduğu için canlı bir yapıya sahiptir. Kan bağıının dışında kabileye çeşitli katılma yolları vardı. Kabileler arasında sık sık yaşanan kan davalarından ya da başka sebeplerden dolayı meydana gelen çatışmaların gerektirdiği ittifaklar, akrabalık ilişkilerine benzer haklar doğuruyordu. Kan davaları, yakın akrabaların haklarını korumayı ve akraba olmayanlara karşı acımasız olmayı doğurmuştur. Bir Arap atasözünde, "Zalim de olsa kardeşine yardım et." denilmektedir.

Göçebe Araplar arasındaki kabile yapısı, yukarıda anlattığımız şekilde olduğu gibi şehirlerde de farklı değildi. Araplar Mekke ve Medine gibi şehirlerde kendi klanlarına ait mahallelerde ilişkilerini büyük ölçüde kendi aralarında devam ettirerek yaşarlardı.

⁵⁹ Günaltay, s. 31. Bazı müelliflerin kabileyi meydana getiren sosyal unsurları farklı şekilde sıraladıkları bilinmektedir. Hatta Günaltay, başka bir yerde bu sıralamayı fasile-fahz-batın-imâre-kabile şeklinde yapmıştır (Bk. Günaltay, s. 109-110).

Kabilelerde sözü dinlenen ileri gelen kişilerin yanı sıra kabilelerin liderleri de vardı. Kabile liderine şeyh, reis veya seyyid denirdi. Liderler, kabilesi içinde temayüz etmiş kimselerden, Araplarca erdem kabul edilen bazı vasıflar dikkate alınarak belirlenirdi. Genel olarak liderler, kabile içinde belirli bir aileden seçilirdi; ancak bu, mutlak değildi. Ailenin gücünün zayıflaması ya da rakiplerin ortaya çıkması, liderliğin başka bir aileye geçmesine veya kabile içinde parçalanmalara kadar giden ihtilafların ortaya çıkmasına neden olurdu. Kabile liderleri, kabileyeye mensup, sözü dinlenir kimselerin uzlaşmasıyla belirlenirdi. Yeni lidere karşı çıkıldığında ve uzlaşmanın mümkün olmadığı durumlarda kabilenin bölünmesi kaçınılmaz olurdu.

Kabile liderinin, kabileyi temsil edebilecek yeteneğin yanı sıra kabile içinde nüfuz sahibi olması ve yaşı, önemli bir etkendi. Kabile içinde saygın bir aileye mensup ve nüfuzları denk olan kişiler arasında yaşça büyük olanlar tercih edilirdi. Liderin belirlenmesinde uzlaşma önemsenir; ancak uzlaşma sağlanamadığı durumlarda bir kâhine müracaat edilerek kura çekmek suretiyle de lider belirleme yoluna gidilirdi. Bazen kabile liderine karşı liderlik iddiasında bulunanlar çıkardı. Bu durum, çekişme ve gerginliğe neden olabiliyordu. Abdumenâf oğullarının lideri olan Haşim'e karşı yeğeni Ümeyye üstünlük iddiasında bulununca hangisinin üstün olduğu konusunda bir kâhine müracaat etmeye karar verdiler. Kâhinin, anlatılanlardan Haşim'in üstün olduğuna karar vermesi üzerine aralarındaki iddianın gereği olarak Ümeyye 50 deve kesip insanlara yedirdi ve 10 yıl Şam'da sürgünde yaşamak zorunda kaldı.⁶⁰

Kabile liderinin görevi, kabile içinde ortaya çıkabilecek ihtilafları çözmek amacıyla hakemlik yapmak, başka kabilelerle aralarında çıkabilecek sorunların çözümünü için görüşmelerde bulunmak, kabilenin göç zamanını ve yerlerini belirlemek, savaşlarda kabileyeye liderlik yapmak gibi işlerdi.

Kabile liderleri, mensup oldukları kabilenin güçlü bireyleri oldukları için kabile içi sorunları daha kolay çözerlerdi. Bununla birlikte liderin otoritesi mutlak değildi. Bir başka kabileyeye çıkan sorunları gidermek, kolay değildi. Kabileler arasında çıkabilecek ihtilafları kabile liderleri, kabileleri adına çözmeye çalışırlardı. İşin içine adam öldürme girmişse, meselenin çözülmesi daha da zorlaşırdı. Bu durumda ba-

⁶⁰ Bk. İbn Sa'd, I, 76; Belâzurî, I, 61; Aycan, İrfan- Söylemez, M. Mahfuz, s. 158 [Makrizî'nin *en-Nizâ ve't-tehâsum fi-mâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim* adlı risalesinin *Emevî-Hâşimî Çekişmesi* adıyla İrfan Aycan ve Abdulhalık S. Bakır tarafından yapılan çevirisi].

zen onlarca yıl devam eden kan davaları meydana gelirdi. Fakat kan davaları, adaleti gerçekleştirmek yerine başka haksızlıkların doğmasına neden olurdu. Kan davalarında mutlaka kâtilin öldürülmesi gözetilmez; maktulün yerine karşı taraftan onun dengi ya da daha üstün addedilen birisi de öldürülebilirdi. Bu durum, başka adaletsizliklerin meydana gelmesine sebep olan bir kısır döngüye dönüşürdü.

Araplar, ancak bir kabileye mensup olarak yaşayabilirlerdi. Kabilesinin korumasını reddetmiş ya da kabilesi tarafından kovulmuş olan birisinin hayatını idame ettirmesi ve onurunu koruyabilmesi mümkün değildi. Bu sebeple insanlar, kabilelerinin kimliğiyle yaşarlardı. Kabile kimliğini korumak, kişinin kendi kimliğini koruması anlamına geliyordu. Kabilenin çıkarı da bireyin çıkarıydı.

Kabile kimliği birey üzerinde bir çeşit denetim sağlardı. Zira kişinin yapacağı yanlışın hesabını kabilesi ödemek zorunda kalabilirdi. Diğer taraftan kabilesinin çıkarlarına aykırı davranan ya da kabilenin adını kirleten kişiler, kabilenin korumasından mahrum edilirdi. Kabilesinden hal edilen ve *halî*, tarîd veya *laîn* denilen cezalı kişilerin o kabilenin mensubu olmaktan kaynaklanan hak ve görevleri sona erer; onların bu durumları hac ve panayırlarda açıkça ilan edilirdi.⁶¹

Başkalarına karşı oluşan dayanışmanın kabile mensupları arasında kişisel çıkarlar sebebiyle çatışmalara ve zaman zaman da kavgalara dönüştüğü müşahede edilmektedir. Örneğin İslâm'dan önce Abdumenâf'ın çocukları, amcaoğullarına karşı birlikte hareket ederlerken kendi aralarında ciddi ihtilaflar yaşamışlardır. Yine de aradaki gerginlik, uzak akrabaya karşı yakın akrabanın desteklenmesini engellemezdi.

Kabileyi meydana getiren asıl unsur, kan bağıyla kabileye bağlı olan hürlerdir. Hürlerin toplumsal konumları ve kabile içindeki yerleri, başından kölelik geçen insanların konumundan çok daha iyiydi; ancak her hürün konumu aynı değildi. Hürlerin konumu kabileye kan bağıyla bağlı olup olmamalarına göre değişebildiği gibi, kabileye kan bağıyla bağlı olmasına rağmen insanlar arasında kabile içindeki konumları ve ağırlıkları açısından farklılıklar mevcuttu. Hür erkeklerle hür kadınlar arasında da sosyal konumları açısından ciddi bir fark olduğu muhakkaktır. Zira erkeğin her bakımdan kadına göre üstünlüğünün olduğu bir toplumsal yapıyla karşı karşıyayız.

Hür olmak, saygınlık için yeterli değildir. Bunun için öncelikle güçlü olmak gerekir. Gücün hâkim olduğu bir toplumda, insana en

⁶¹ Avcı-Şentürk, "Kabile", *DİA*, XXIV, 31.

saygın konumu gücün sağlaması garip değildir. Kabileye mensup olan insanlar arasında kâhinlerin, şairlerin ve savaşlarda başarılar kazananların daha saygın oldukları söylenebilir.

Araplarda akrabalık, kan bağına dayalı ve erkekler üzerinden devam etmekle birlikte istilhak, muâhat ve hilf yoluyla da kabileye katılmak mümkündür. Araplar, aileden olmayan birisini istilhak yoluyla kabileye dâhil ederek onu aile fertlerinden biri sayabilirlerdi. Aileye katılan bu hüre dâî denirdi. Dâîye varis olduğu gibi, kendisi de nesbine katıldığı kimseye varis olurdu. Muâhat, iki kişinin birbirlerini kardeş kabul etmeleridir. Hz. Peygamber de Medine'ye hicret ettikten sonra Muhacirlerle Ensar arasında kardeşleştirme yapmıştır. Kardeşleşenler de birbirlerine varis olurlardı.⁶²

Kabileye kan bağıyla bağlı olmamakla birlikte hür olan bir diğer grup da mevâlidir. Mevâli ismi, farklı yollarla kabileye bağlanan insanlar için kullanılmaktadır. Mevralık ilişkisi, Arap toplumunun sosyal yapısından, sık sık ortaya çıkan savaşlardan ve köleliğin mevcudiyetinden doğan bir kurumdur. Mevâli kavramı, İslâm'ın diğer milletler arasında yayılmasından sonra, Arap olmayan Müslümanlar için kullanılmıştır.

Kabilenin mevlası olmanın yollarından biri, bir kabilenin ya da kişinin o kabileyle anlaşma yapmasıdır. Hilf mevralılığı denen bu mevralık akdinin yaygın olmasının sebeplerinden biri, kabileler arasında yaşanan mücadelelerdir. Daha güçlü ittifaklara gereksinim duyan kabile ya da kişiler arasında bu mevralık akdi yapılırdı. Hilf mevralığının sebeplerinden biri de ticaret için güvenliğin sağlanmasıdır.

Hilf mevralığı, hicretten sonra yasaklanmıştır. Zira Müslümanlık, kişileri anlaşma yapmış gibi birbirlerine karşı sorumlu kılar. Bunun dışında başka bir anlaşma yapmaya gerek yoktur. Bir Müslüman, başka bir Müslümanın aleyhine bir başkasıyla zaten hilf yapamaz.

Mevralık akitlerinden biri de câr mevralığıdır. Bu mevralık akdi, zayıf olan birisinin ya da kabilenin güçlü bir kabileye sığınmasıyla gerçekleşirdi. Araplar, câr yani komşuluk hakkı verdikleri kabile ya da kişileri korumaya önem verirlerdi.

Kabileye mevla olarak bağlanma yollarından biri de kölenin azat edilmesidir. Köle azat edildiğinde kendisini azat edenin ve kabilesinin mevlası sayılır; hem kendisi, hem de onun soyundan gelenler, mevla

⁶² Bk. Çağatay, s. 130.

olarak kabilenin kimliğini kullanırlardı. Ancak Câhiliye dönemi hakkında yapılan çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Araplar arasında köle azat etme uygulaması Arap olan köleler için kullanılırdı. Bunun pratik bir sebebi vardı. Arap kabileleri arasında meydana gelen savaşlarda esir edilenlerin kurtulma yollarından biri azat edilmeleridir.

Durumları en kötü olanlar kölelerdi. Bunlar, savaşlarda tutsak edilen insanlardan köleleştirilenler, başka memleketlerden ticaret amacıyla getirilip satılanlar ya da köle olan insanların evliliklerinden doğan çocuklardan meydana gelmektedir. Köle ticareti yapanlar, Habeşistan'dan veya diğer memleketlerden getirdikleri köleleri panayır-
larda satarlardı.

Köleler, zanaatkârlık gerektiren birçok işin yanı sıra diğer işlerde de çalıştırılırlardı. Bundan başka evlerde hizmetçi olarak çalıştırılan köleler de vardı. Cariyelerin, mülkiyetten doğan haktan dolayı ayrı bir nikâha ihtiyaç duymaksızın sahipleriyle evli gibi yaşamaları, sahiplerinin tasarrufundaydı. Ancak bu durum, bütün cariyelerin benzer bir hayat yaşamak zorunda kaldıkları anlamına gelmez. Nitekim yaşları epey ilerlemiş cariyeler, sahiplerinin hizmetinde evlerde çalışırlardı. Öte yandan Araplar, cariyeler yerine hür kadınla evli olmayı ve onunla yaşamayı tercih ederlerdi. Bir insanın cariyeden olma çocuğu, hür bir kadından doğan çocuğu ile aynı sosyal konuma sahip olmazdı.

Kölelerin durumu, sahiplerinin tutumuna, sahipleriyle kurdukları ilişkilere ve yeteneklerine bağlı olarak değişebilmekteyse de genellikle kötüydü. Kölelerin, şiddete maruz kalmaları garipsenen bir durum değildi. Bir efendi, kölesini öldürse bile bundan dolayı sorumlu tutulmazdı. Zira köle mal olarak mütalaa edilirdi. Sahip olduğu cariyeleri fuhuş yapmaya zorlayan kimseler de vardı.⁶³

Köleliğin şehirlerde daha yaygın olması için doğası gereğidir. Göçebe insanların ise kölelere daha az ihtiyaç duydukları söylenebilir. Hz. Peygamber'in kölelere karşı tutumu ve onlara insan olarak değer vermesi, tebliğin başlangıcından itibaren İslâm'a yönelmelerine sebep olmuştur.

2. Aile ve Evlilik

Ataerkil aile yapısına sahip olan Araplar için aile, önemli bir sosyal organizasyondur. Erkekler, örfe göre evlenilmesi yasak olan kadınlar dışındaki bütün kadınlarla evlenebilse de gelenekler bunu büyük ölçüde etkilerdi. Evlilikler çoğunlukla kabile içinde (endogamy)

⁶³ Çağatay, s. 134.

yapılırdı. Ancak şartların gerektirdiği durumlarda kabile dışından evlilikler (exogamy) de olurdu. Başka kabilelere kız vermek ve onlardan kız almak, sosyal ve siyasî ilişkilerin geliştirilmesine matuf olarak sıkça rastlanan bir durumdu.

Araplar arasında yaygın olan evlilik şekli, tek kadınla evlilikti. Kişi, evleneceği kızı ya da kadını babasından veya velisinden ister; kadının sadağı (mehir, başlık parası) belirlenerek velisine verilir. Bazıları aldıkları sadağı kadına verirlerdi; ancak büyük çoğunluk, sadağı velinin hakkı kabul ederdi. Baba, kızını istediği kimseyle evlendirme hakkına sahipti. Kızlarının rızasını gözetenler olduğu gibi, onlara sorma ihtiyacı duymayanlar da olurdu.

Evliliklerde, özellikle soyda denklige dikkat edilirdi. Erkeğin kendisine denk olmayan bir kadınla evlenmesi kadını yüceltirken; asil bir aileye mensup bir kızın, kendisine denk olmayan biriyle evlenmesi uygun görülmezdi. Araplar, zaman zaman daha çok hilf yoluyla kabileye mevla olan kimselerle kızlarını evlendirebildikleri halde Arap olmayanlarla ya da kölelikten gelen bir kimse ile evlenmelerine izin vermezlerdi.

Câhiliye Arapları arasında çok kadınla evlilikler yapılmakla birlikte bunun daha çok sosyal konumu ve ekonomik durumu iyi olan kişiler arasında orta ve üzeri yaşlardaki erkeklerde görüldüğü belirtilmelidir. Evlilik masraflı bir iş olduğu için çok kadınla evlenmek isteyen erkeğin, böyle bir evliliğin getireceği maddî yükü kaldırabilecek ekonomik güçte olması gerekirdi. Çok kadınla evlilik, erkeğin sosyal ve ekonomik durumuyla alakalıdır. Gençler arasında tek eşlilik daha yaygın iken yaşın ilerlemesine bağlı olarak, kişinin ekonomik durumu da yeni evlilikler yapmasını gerektirebiliyordu. Bununla birlikte tasvir ettiğimiz durumun istisnaları her zaman bulunabilir. Öte yandan maddî imkânı iyi olan bir erkeğin, çok erkek çocuğa sahip olmak istemesi de çok kadınla evliliğin sebeplerinden biridir. Zira erkek çocukların çokluğu, kişinin nüfuzu ve gücünü artırırdı.

Çok kadınla evlilik, çoğunlukla kocası ölen kadınların yakınlarından bir erkeğin himayesi altına girmesi, kabileler ya da aileler arasında sosyal ilişkilerin geliştirilmesi ve kabileler arasındaki ihtilafların ortadan kaldırılması için sihriyet yoluyla akrabalık tesisi gibi nedenlerle yapılırdı. Toplum, bu evlilikleri makul gördüğü için daha önce hiç evlenmemiş ya da dul olan bir kadına, ikinci ya da üçüncü eş olarak evlilik önerisi yapılması garip karşılanmazdı.

Bir erkek, teorik olarak istediği sayıda kadınla evlenebilirdi. Ancak bu durum, erkeklerin örfün kabul ettiği makul sayıdan fazla kadınla evlenebildikleri anlamına gelmemektedir. Hz. Peygamber döneminde 10 kadar kadınla evli oldukları nakledilen erkeklerin hepsinin Tâif'te yaşayan Sakîf kabilesinden olmaları, bu uygulamanın Mekke ve Medine'de yaygın olmadığını söylememize imkân vermektedir.⁶⁴ Câhiliye döneminde çok kadınla evlilikten söz edildiğinde çoğunlukla iki ya da üç kadınla evliliği anlamak gerekir.

Erkeklerin ilk evlilikten sonraki evlilikleri, çoğu zaman kabile içindeki konumlarından dolayı yapıldığı için genel olarak ilk eşten sonra evlenilen kadınlar dul olurdu. Ancak evlilik, kabile ilişkilerini geliştirme amacı taşıyorsa genç bir kızın, yaşı ilerlemiş bir kabile ileri geleniyle evliliği, sık sık karşılaşılan bir durumdu.

Câhiliyedeki evlilik şekli ile İslâm dönemindeki evlilik şekli arasında önemli benzerlikler olduğu bilinmektedir. Ancak Câhiliye döneminde mevcut olup yasaklanan nikâh çeşitleri arasında ayrıca mehir ödemeksizin, iki kadının birbirlerinin mehri karşılığında evlendirilmeleri (şığâr), kişinin babasının ölümünden sonra üvey annesiyle evlenmesi (makt), bir kişinin iki kız kardeşi aynı nikâh altında tutması ve geçici süreliğine yapılan nikâh (müt'a) gibi uygulamalar da mevcuttu.⁶⁵ Diğer taraftan İslâm'dan önce yasak olmasına rağmen İslâm döneminde Hz. Peygamber'in uygulamasıyla kaldırılan evlatlığın boşadığı kadınla evlenmeyi de hatırlamak gerekir.

Câhiliye Araplarında evliliği sonlandırma hakkı erkeğe aitti. Bununla birlikte ileri gelen ailelere mensup kadınlar, evlilik akdi sırasında boşama hakkına sahip olabilirdi; ancak bu durum, erkeğin boşama hakkını kaybetmesine neden olmazdı.⁶⁶ Bundan başka Câhiliye döneminde karı-kocanın anlaşmayla evliliği sona erdirmeleri uygulaması olan *hul'* da vardı.⁶⁷ Kadından boşandıktan sonra bazen onlara eziyet etmek amacıyla başkalarıyla evlenmelerine izin verilmezdi.⁶⁸

3. Kadın

Araplar arasında erkeğin tartışmasız bir üstünlüğü vardı. Arapların kız çocuğu sahibi olmaktan duydukları rahatsızlık Kur'ân'da⁶⁹ çar-

⁶⁴ Bk. Demircan, "Çok Kadınla Evlilik", s. 20.

⁶⁵ Bk. Demircan, "Çok Kadınla Evlilik", s. 16-17.

⁶⁶ Ateş, s. 358-366.

⁶⁷ Atar, "Muhâlea", *DîA*, XXX, 400.

⁶⁸ Bk. Günaltay, s. 118.

⁶⁹ "Onlardan birine kız müjdelendiği zaman öfkelenmiş olarak yüzü kapkara kesilir. Kendisine verilen müjdenin kötülüğünden dolayı kavminden gizlenir. Onu, aşağılık

pıcı bir şekilde anlatılmıştır. Özellikle göçebe Araplar arasında, kızlarının kendilerine yük olduğu anlayışı yaygındı. Zira kadın, kabileyi koruyabilecek güce sahip olmadığı gibi esir olması, kabilenin ayıplanmasına sebep olurdu.

Kadınların en önemli görevi, çocuklarını büyütmektir. Bundan başka develeri sağlamak, devenin yününden elbise, hurma lifinden hasır yapmak, savaşlarda kabilenin erkeklerine yardım etmek ve onları savaşa teşvik etmek gibi görevleri yerine getirirlerdi. Şehirlerde oturan ve ileri gelen ailelere mensup kadınların durumları çölde yaşayanlara nispetle daha iyiydi. Kadınlar, miras alma hakkına sahip değillerdi.

Mekke'de kadınların çocuklarını sütannelerine gönderdiklerini biliyoruz. Bu uygulamanın meydana gelebilecek salgın hastalıklara karşı çocukları korumak amacıyla yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

4. Arapların Önemledikleri Değerler ve Günlük Hayat

Araplarda mürüvvet, güzel konuşma, ahde vefa gösterme ve konukseverlik, önemli değerlerdir. Misafirlerine ikram etmeyi ve bununla övünmeyi severlerdi. Kendilerine sığınanları himaye etmemek, şerefsizlik sayılırdı. Övülmek, saygı görmek, asalet ve cesaretiyle meşhur olmak, Arapların en büyük idealiydi. Araplar, ırz ve namuslarına can, mal ve çocuklarından daha çok önem verirlerdi.⁷⁰ Ancak bütün Câhiliye Araplarının bu değerleri önceleyen bir yaşantıya sahip olduklarını iddia etmek mümkün değildir.

Avcılık, Araplarda önemli bir geçim kaynağı olmalıdır. Kur'ân'da ve hadislerde avlanma ile ilgili birçok hükmün yer alması, bunun Araplar arasında önemli olduğunu göstermektedir. Bedeviler, özellikle tazı ve atmacayla avlanmaya düşkün idiler. Ceylan, dağ keçisi, yaban sığırı ve özellikle yaban eşiği avı sevilirdi. Keklik, tavşan, keler ve dağ faresi de önemli av hayvanları arasındaydı.⁷¹

Araplarda giyim kuşam çok sadeydi. Basit bir entari, bir kuşak ve bunun üzerine abiye giyerlerdi. Zenginler, entarinin üzerine giydikleri kaftanla dolaşırlardı. Başa taktıkları bir şal (kefiye) ve onu tutturmak için bir bağ (agel) kullanılırdı. Genel olarak ayakkabı giyilmezdi; ancak zenginler zaman zaman çizme ya da terlikle dolaşırlardı.⁷²

duygusu içinde yanında mı tutsun, yoksa toprağa mı gömsün! Bakın ki, verdikleri hüküm ne kadar kötüdür." (Nahl 16/58-59).

⁷⁰ Bk. Özaydın, "Arap", *DİA*, III, 322.

⁷¹ Bk. Özaydın, "Arap", *DİA*, III, 322.

⁷² Özaydın, "Arap", *DİA*, III, 322.

C. DİN

Hicaz'da Araplar arasında putperestlik yaygın inanç olmakla birlikte Yahudilik ve Hıristiyanlık da vardı. Hıristiyanlığın Rabîa, Gassân ve Kudâa'nın bazı kollarında; Yahudiliğin Himyer, Kinâne, Hâris b. Ka'b ve Kinde kabilelerinde ve Mecusiliğin Temîm kabilesinde bulunduğu söylenmekteyse⁷³ de Araplardan bu dinlere mensup olanların sayısı putperestlerden azdı. Özellikle Hicaz'ın kuzeyinde Medine, Vâdî'l-kura, Fedek, Teyma gibi yerlerde çok sayıda Yahudi yaşıyordu. Hıristiyanların sayısı daha azdı; ama Hicaz bölgesinin çeşitli yerlerine dağılmış durumdaydılar.

1. Putperestlik

Putperestler, taptıkları putlardan ayrı olarak gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı buyruğu altında tutan, yağmur yağdıran ve onunla toprağı cànlandıran Allah'ı da biliyorlardı.⁷⁴ Araplar, Yüce yaratıcı olarak Allah'a inanmakla birlikte başka varlıkların Allah'la onlar arasında aracı olduklarına inanırlardı. Putlar, aracı kabul ettikleri bu varlıkları simgeleyen nesnelereydi.

Kur'ân'ın, Hicazlı muhataplarının eski inançları için uygun gördüğü isim, şirkittir. Şirkin temelinde şefaath anlayışı bulunmaktadır. Putperestler, Allah ile doğrudan ilişki kuramadıklarına inandıklarından isteklerini ve ibadetlerini Allah'a ulaştıracak kutsal varlıklara inanıyorlardı. Bu varlıkları temsil etmek üzere de çeşitli maddî nesnelere sahiplerdi. Müşrikler, "*Onlara [putlara] sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz.*"⁷⁵ diyorlardı.

Kur'ân'ın ısrarla üzerinde durduğu ve yerleştirmeyi amaçladığı iki inanç prensibinden biri tevhit, diğeri ise ahiret inancıdır. Bunların, Câhiliye Araplarının genel olarak uzak kaldıkları temel inanç prensipleri olduğu anlaşılmaktadır. Putperestlerin vahiy ve peygamberlik gibi konularda ehl-i kitaptan duydukları dışında sağlam bir bilgileri yoktu. Kur'ân, Arapların ahiret hayatına inandıklarını⁷⁶ ve ahiret inancını eskilerin masalları saydıklarını⁷⁷ vurgular. Putperest Mekkeliler arasında az sayıda da olsa ahiret inancını kabul edenler vardı.⁷⁸ Ahirete inanan Araplar, ölünün mezarının başına bir deve bağlayarak aç ve susuz bırakıyorlardı. Ölünün yeniden dirileceğine, akîre ya da beliyeye

⁷³ İbn Kuteybe, s. 339.

⁷⁴ Bk. Ankebût 29/61, 63; Lokman 31/25; Zümer 39/38; Zuhruf 43/9.

⁷⁵ Zümer 39/3.

⁷⁶ En'âm 6/29; Nahl 16/38; İsrâ 17/49.

⁷⁷ Neml 27/67-68.

⁷⁸ Bk. Çelikkol, s. 151; Çağırıcı, "Arap, DİA, III, 319.

denilen bu deveye binerek mahşer yerine gideceğine inanıyorlardı. Bazıları ise ölünün tekrar dünyaya döneceğine inandıkları için dönüşü sırasında faydalanması amacıyla mezarına yiyecek, giyecek gibi ihtiyaç maddeleri bırakıyorlardı.⁷⁹

Komşuları olan Yahudilerle ve Hıristiyanlarla karşılaştırıldığında Arapların, dinî kültür açısından daha zayıf durumda olduklarını söylemek yanlış değildir. Zira iki din de kitapları ve kurumlarıyla Araplardan çok ileri durumdaydı. Bundan dolayı Yahudiler, Araplara tepeden bakıyorlar ve kendilerini onlardan üstün görüyorlardı.

Hicaz'daki putperestlik, Ortadoğu'da yaygın olan putperestlikten çok farklı değildi. Putperestlik, kitabı olmadığı ve dinî kurumları yeterince gelişmediği için kişilerin algılarının, hayal dünyalarının ve geleceklerin etkisi, azami derecede hissediliyordu.

Putperestlerin Hz. Muhammed'e karşı koyarken en önemli savunuları, atalarının dinine olan bağlılıklarıydı. Din, onların kabile kimliklerinin ve -varlık kaynağı olarak gördükleri- geçmişlerinin bir parçasıdır. Bu sebeple yaşlı insanların daha tutucu davrandıkları, Hz. Peygamber'e inanan insanların çoğunluğunun ise gençlerden meydana geldiği görülmektedir.

Putperestlerin dini hakkında genellemeler yapmak kolay değildir. Zira Arapların dinlerine ait kurumsallaşmış bir inanç sistemi ve -hemen hemen hac ibadeti dışında- sistemli dinî ritüelleri bulunmamaktadır. Yer yer farklılaşan, başka kültürlerin etkisi altına giren bir din anlayışından söz etmek mümkündür. Şunu da vurgulamak gerekir ki, Araplar arasında tek bir inanç mevcut değildi.

Arapların dinî inançları, Ortadoğu'da yaygın olan ve Tanrı ile mah-lûkat arasında aracı varlıkların mevcudiyetini kabul eden gnostik inançlara dayanmaktadır. Araplar, önemli bazı tanrılarının Allah'ın kızları olduğuna inanırlardı. Bu anlayış, Arapların yaşadığı coğrafyanın dinî kültürüyle ilgilidir. Bu sebeple Arapların buldukları bölgenin genel kültürel yapısından uzaklaştıklarını söylemek doğru değildir. Suriye'de, Hicaz bölgesinde kutsal sayılan Lât, Menât, Uzzâ ve Hübel putları ile aynı adları taşıyan putlar mevcuttu.

Arapların din anlayışlarının bölgedeki yerleşik toplumların dinlerine göre geri olması ile Arap toplum hayatı arasında ilişki olduğunu düşünüyoruz. Hicaz Arapları, daha çok göçebe ya da yarı göçebe topluluklar halinde yaşadıkları için inançları, kendi gözlemlerinin ve pratik

⁷⁹ Çağırıcı, "Arap, *DİA*, III, 319.

tecrübelerinin etkisiyle de şekillenmiş; dinî ibadetleri basit kalmıştır. Öte yandan soyut inanç, bilgi ve imanda derinlik gerektirir. Bilgisizliğe bağlı olarak inancın somutlaştırılması, günümüzde de karşılaşılan bir durumdur.

Arapların din anlayışlarının yer yer farklılık göstermesinin sebepleri arasında yerelleşmeden söz edilebilir. Hayatlarını genellikle kendilerine ait bir bölgede ve kendi kabileleri içinde sürdüren Araplar, diğer toplulukların dinlerine göre bazı yerel özellikler taşıyan bir din anlayışına sahip olmuşlardır.

Hz. Muhammed'in nübüvveti ile Hz. İbrahim'in yaşadığı dönem arasında yaklaşık 2500 yıl geçmiş olmasına rağmen Arapların inançları ve ibadetleri içinde İbrahim dinine ait unsurların ve motiflerin -örneğin Kâbe'nin ve haccın- bulunması, şaşılacak bir şey değildir.

a. Putperestliğin Arabistan'a Girişi

Elimizdeki kaynaklara bakılırsa Araplar, eskiden Hz. İbrahim'in dinine bağlıydı. Bazı rivayetlere göre putperestliği Mekke'ye getiren kişi Amr b. Luhay'dır. Amr, Cürhüm kabilesini Mekke'den sürgün ettikten sonra Kâbe'nin yönetimini ele geçirip muhafızlığını üstlenen bir kâhin olarak gösterilir.⁸⁰ Huzâa kabilesine mensup olan Amr'ın yaşadığı dönem hakkında bilgi yoktur. Amr, Belkâ yöresinde Meâb'da, Amâlika kabilesinin putlara taptığını görmüş, bunun mahiyetini onlara sormuş; ona putların insan şeklinde yapılmış ilahlar olduklarını söyleyince, Arabistan'a götürmek üzere kendisine bir put vermelerini istemiş; onlar da Amr'a Hübel putunu vermişlerdir.⁸¹ Amr'ın Hübel'e saygı duyulmasını sağlamakla yetinmeyip diğer putlara tapınmayı teşvik ettiği ve putlara kurban kesme âdetinin de ilk defa onun tarafından ihdas ettiği anlatılır.⁸² Ancak Amr b. Luhay hakkındaki rivayetlerin birçoğunun doğruluğu şüpheli, hatta bazıları tarihî gerçeklere aykırıdır.⁸³

Arapları putlara tapmaya sürükleyen başka bir etkenden de söz edilir. Mekke'den ayrılan kimseler, Kâbe'ye saygılarından dolayı buradan bir taş alarak beraberlerinde götürürler; konakladıkları yerde

⁸⁰ Çelikkol, s. 152.

⁸¹ Bk. İbn al-Kalbî, s. 28; İbn Hişâm, I, 82; Özaydın, "Amr b. Luhay", *DİA*, III, 87.

⁸² Özaydın, "Amr b. Luhay", *DİA*, III, 87.

⁸³ Çağınacı, "Arap", *DİA*, III, 317.

taşı yere koyarak tavaf ederlerdi. Bu davranışları zamanla onları, hoşlarına giden şeylere tapmaya götürdü.⁸⁴

Bilindiği gibi Hz. İbrahim, eşi Sara'nın kıskançlığı nedeniyle İsmail ile annesi Hacer'i Mekke'ye götürmüştü. Hz. İbrahim, daha sonra oğlu İsmail ile birlikte Kâbe'yi inşa etmiştir. Hz. İsmail de babası İbrahim gibi Allah'ın peygamberiydi.⁸⁵ Her ne kadar kaynaklarda, Hz. İbrahim'in Hacer'i ve küçük oğlu İsmail'i Sara'dan uzaklaştırmak için buraya geldiği ifade edilmekteyse de meselenin başka bir boyutu olmalıdır. Zira Hz. İbrahim çocuğunu Sara'dan uzaklaştırmak isteseydi bulunduğu yerde, Kenan diyarında başka bir köye bırakabilirdi; oysa oğlunu ve cariyesini epey uzak bir yere götürmüştür. Burada göçebe hayatı yaşayan bazı kabilelerin varlığını da dikkate aldığımızda İbrahim'in, oğlu ile cariyesini ilahî iradenin yönlendirmesiyle Mekke'ye getirdiğini söyleyebiliriz.

Hz. İsmail, Mekke'de Araplar arasında tevhit inancını tebliği etti; ancak bütün Arapların bu sırada ona tabi olduklarını ya da onun bütün Arapları kapsayan bir tebliğ faaliyetinde bulunduğu bilinmemektedir. Öte yandan İsmail, anane tarafından Arapların atası olarak gösterilse de onun bütün Arapların değil, Kuzeydeki Arapların atası sayılabileceği unutulmamalıdır.

Aslında Hz. İbrahim'in tevhit inancı, bütün Araplar arasında yayılmadığı gibi putperestlik, bir inanç olarak İbrahim'in tevhit inancına dayalı dinle birlikte yaşamaya devam etti. Paganizm, Araplar arasında yaygın olduğu için zamanla İbrahim'in dinini dönüştürdü; ancak bu arada İbrahim'in dininden de önemli ölçüde etkilendi. Özellikle Arapların hayatında pratik etkileri olan hac ibadeti, Araplar arasında yayıldı. Zira hac, Araplar arasında ticarî ilişkileri geliştiren ve kurumsallaştıran bir işlev kazanmıştı.

Arapların kendilerini Hz. İbrahim'e nispet etmelerinin Hz. Peygamber'in nübüvveti döneminde de canlı bir şekilde yaşamasının sebeplerinden birisi, Yahudi ve Hıristiyanlarla olan ilişkileridir. Bunda özellikle Yahudilerle ilişkilerin etkili olduğu söylenmelidir. Yahudiler ve Hıristiyanlar, inanç olarak kendilerini Hz. İbrahim'e bağladıkları gibi, Yahudiler ırk olarak da ona dayandıklarını vurguluyorlardı. Arapların onlarla olan kültürel ilişkilerinin Hz. İbrahim'e bağlılığı canlandığı söylenebilir.

⁸⁴ İbn al-Kalbî, s. 26-27; İbn Hişâm, I, 82.

⁸⁵ Bk. Bakara 2/136; Âl-i İmrân 3/84; Nisâ 4/163; Harman, "İsmail", *DİA*, XXIII, 76-80.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Amr b. Luhay Arabistan'a putperestliği getiren kişi değil, belki Mekke'de putperestliğin yerleşmesine katkı sağlayan biridir.

b. Putperestlerde Dinî Hayat ve İbadet

Dinlerine bağlılık açısından, çölde yaşayanlarla şehirlerde yaşayanlar arasında farklılıklar olduğu gibi, şehirler arasında da farklılıklar bulunduğu muhakkaktır. Gõçebe ve yarı gõçebe Araplar arasında dindarlığın ve dinî kurallara bağlılığın zayıf olması, yaşadıkları hayatın bir gereği olarak ortaya çıkmıştır. Bedevînin Tanrı'yla ilişkisi develerini, sũrũsũnũ ve ailesini koruması çerçevesinde devam etmekteydi. O, pratik ihtiyaçlarını Tanrı'ya iletebileceği, basit ve hurafelerle beslenen bir inanca sahipti. Eşyanın ontolojik değeri, onun için tartışılması gereken bir problem olmamalıydı. Dinî anlayışın ve yaşayışın şekillenmesinde hayatın diğer alanlarında olduğu gibi geleneğin bũyũk bir gũcũ mevcuttu. Genellikle din konusunda bildikleri ve yaşadıkları, atalardan õđrenilenlerden ibaretti. Arapların atalarının dinlerine gõnderme yapmaları, Kur'ân'da eleştirilmiştir.⁶⁶

Dinî bağlılık ve tutuculukta Mekkelilerin diğer Hicaz Araplarından ileride olduklarını sõylemek yanlış olmaz. Zira onlara diğer Araplar arasında saygınlık kazandıran Allah'ın evinin komşuları ve sahipleri olmaları ve hac dõneminde kurulan panayırarda yaptıkları ticaret, dine bağlılık hususunda onları diğer Araplardan daha tutucu yapmıştı. Hz. Peygamber'in Mekke'de 13 yıllık tebliğ hayatı boyunca Mũslũman olanların sayısının iki yũz kũsur kişiden ibaret kalması ve bunların çoğunun mevâli ve kõlelerden olması, Mũslũman olanların ise daha çok genç olmaları bu durumu ağıklamaktadır.

Araplarda genellikle ahiret inancı olmadığı için putlara sunulan kurbanlar ve yapılan ibadetler, sağlık, servet ve erkek evlat sahibi olmak, savaşlarda zafer elde etmek gibi dũnyevî hedefler içindi.⁶⁷ Hayızlı kadınlar, putlara yaklaşamaz ve onlara dokunamazlar; ancak belli bir uzaklıkta dururlardı.⁶⁸

Kaynaklarda bazı Arapların yũcelttikleri putlara zaman zaman saygısızlık yaptıklarına dair rivayetler mevcut ise de bunları genellemek gerekir.

Araplarda yılda bir kez dũzenlenen hac ibadeti dışında dũzenli bir ibadetin mevcudiyetinden haberdar değiliz. Araplar, özellikle de

⁶⁶ Bk. Zuhruf 43/22-24; Mâide 5/104.

⁶⁷ Çağırıcı, "Arap", *DİA*, III, 319.

⁶⁸ İbn al-Kalbî, s. 38.

Mekkeliler, hac ibadeti dışında da Kâbe'yi sık sık ziyaret ederlerdi. Bundan başka yolculuğa çıkmadan önce ya da önemli bir işin arifesinde Kâbe'nin ve kutsanan putların ziyaret edildiği bilinmektedir.

İslâm'ın doğuşu sırasında Kâbe'yi tavaf, umre, Arafat ve Müzdelife'de vakfe, kurban kesme gibi adetler devam ettirilmekte, hac ibadeti putperest gelenekleriyle iç içe devam etmekteydi. Hac ibadetinin, bahar mevsimine denk getirilmesi için *nesf* uygulaması yapılırdı. Umre de hurma mevsimine denk getirilen Receb ayında yapılırdı. Önemli bir ticarî etkinlik olan Ukâz panayırı ile başlayan hac mevsimi, Zilhicce'nin başında başlar; akabinde kurulan Mecenne ve Zülmecâz panayırlarına gidilir; terviye günü Zülmecâz'dan ayrılarak arefe günü Arafat'a çıkılırdı. Arefe günü Kureyş ve müttetikleri dışındaki kabileler (ehlu'l-hil) Arafat'ta, Kureyş ve müttetikleri (ehlu'l-hums)⁸⁹ ise Harem bölgesi içindeki Nemîre'de hazır bulunurlar ve güneş ufka yaklaşınca kadar buralarda kalıp sonra Müzdelife'ye akın ederlerdi. O gece Müzdelife'de geçirilir; ertesi gün fecirden önce vakfeye başlanıp güneş yükselinceye kadar devam edilir; arkasından da Mina'ya doğru harekete geçilirdi. Arafat ve Mina günlerinde alışveriş yapılmazdı. Mina'da yerine getirilmesi gereken üç gün şeytan taşlama ve kurban kesme menasiki tamamlandıktan sonra çeşitli toplantılar düzenlenir; şiirler okunur ve kabileler atalarıyla övünürlerdi. Ziyaretçiler ellerini birbirine kenetleyerek ve humsa mensup olanlar elbiseleriyle, hille mensup olanlar ise -tavafı günah işledikleri elbiseleriyle yapmak istemediklerinden- humstan birinin elbisesini ödünç olarak ya da para ile alamazlarsa çıplak tavaf ederlerdi. Hille mensubu, yanında daha önce giyilmemiş bir elbise varsa onunla tavaf yapar; sonra çıkarıp oraya bırakırdı. Bu elbiseye dokunulmaz; çürümeye terk edilirdi.⁹⁰ Tavaftan sonra Safa ile Merve arasında sa'y yapılır; ardından İsaf putunun yanında kurban kesilir; kanından Kâbe'nin duvarlarına sürülürdü. Kurban kesenler, bu etlerden yemezlerdi.⁹¹

⁸⁹ Hums, Câhiliye döneminde dinî-iktisadî imtiyazlara sahip olan Kureyş ve müttetikleri için kullanılan bir tabirdir. Kureyş ve dışında kalan kabilelere hille deniyordu. Hums, "mutaassıp, cesur ve kahraman olmak" anlamındaki "hames" masdarından gelen "ahmes" kelimesinin çoğulu olup dinî inanç ve yaşayışları konusunda katı ve tavizsiz, savaşta güçlü ve cesur olmaları sebebiyle kendilerine bu isim verilmiştir. Hums kelimesinin Kureyş ve yakınları için kullanılması, Fil olayı yıllarına rastlar. Kâbe'nin kutsallığından yararlanılarak konulan humsla ilgili uygulamalar, Mekke'nin ekonomisine katkı sağlamıştır (Bk. Uslu, "Hums", *DİA*, XVIII, 364).

⁹⁰ Bk. İbn Habîb, *Munammak*, s. 128-129; Özaydın, "Hac", *DİA*, XIV, 387.

⁹¹ Bk. Özaydın, "Hac", *DİA*, XIV, 387.

Bunun dışında Araplar arasında en önemli dinî ritüelin kurban olduğu söylenebilir. Kurbanın Yahudilerde de çok önemli bir ibadet olduğu hatırlanırsa, Arapların bu hususta Yahudilerden etkilenmiş olmaları muhtemeldir. Kurbanlar, putlar adına kesilir ve onlara adanırdı. İslâm, putlar adına kesilen hayvanları murdar kabul ederek etlerinin yenmesini yasaklamıştır.

Arapların kurban kestikleri putların başında İsfâ ve Nâile putları geliyordu. Ayrıca Kinâne'nin Mâlik ve Milkân boylarının Cidde kıyısında Sa'd isimli bir putları bulunuyordu ve onun üzerine kurbanın kanlarını döküyorlardı. Kureyşlilerin her yıl yanında kurban kesip bayram yaptıkları, Yanbu yakınlarındaki Buvâne adlı bir puttan da söz edilmektedir. Kâbe'nin etrafında, her biri bir Arap kabilesini temsil eden 360 kadar dikili taş vardı. Araplar, bunların yanında kurban kesip kanlarını onlara sürerlerdi. Kabirlerin başında da koyun, sığır veya deve kurban edilir; ayrıca cinler için de kurban kesilirdi. Yeni doğan çocuk için (akika), ilk doğan hayvanın kurban edilmesi ya da Receb ayında putlara kesilen *atîre* denen kurban uygulamaları da vardı.⁹²

Câhiliye döneminde Ka'b b. Lüey b. Gâlib b. Fihri b. Mâlik'in Kureyş'i haftada bir toplayarak içinde hutbe de bulunan haftalık bir ibadet icra ettiği, o devirde bu ibadete Yevmü'l-arûbe (Araplık günü) ya da "maruzât günü" dendiği ve Ka'b'ın bu güne Cuma adını verdiği nakledilir.⁹³

Kureyşliler, Receb ayında oruç tutarlardı. Ayrıca işledikleri bir günah sebebiyle kefarete için ya da kıtlık tehlikesine karşı şükran borcunu ödemek amacıyla oruç tuttıkları da anlatılır. Câhiliye Araplarının tuttıkları bir oruç da sükût orucudur. Bir gün boyunca hiç konuşmazlar ve bunu ibadet sayarlardı. Yine Câhiliye döneminde Âşura orucu tutulduğu da nakledilmektedir. Âşura orucunun Araplara Yahudilerden geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir.⁹⁴

Medineli putperestlerin yılda iki bayram kutladıkları; Hz. Peygamber'in, hicretten sonra bu bayramların yerine Ramazan ve Kurban bayramlarının kutlanmasını istediği nakledilir.⁹⁵

c. Putlar

Kabilecilik, her kabilenin dinini kendisine özgü hale getirmesini gerektirmiştir. Bu sebeple genel olarak saygı duyulan Kâbe gibi ma-

⁹² Ateş, s. 213-225.

⁹³ Bk. Ateş, s. 63.

⁹⁴ Ateş, s. 110-111.

⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, III, 103, 235, 250.

betlerin yanı sıra kabileye ait putlar da bulunmaktadır. Kabileleri simgeleyen putları temsil eden örnekler, Allah'ın evi kabul edilen Kâbe'nin içine de konurdu; böylece putun sahibi olan kabile, Allah'a daha yakın olurdu. Öte yandan yerleşik hayat yaşamayan Arapların beraberlerinde götürebilecekleri ya da gezdikleri yerlerde sahip olabilecekleri putlar edindikleri görülmektedir.

Putlar, genellikle kayalardan ya da taş parçalarından meydana geliyordu. Bunların önünde kurban kesmek ve işlerinin gerçekleşmesi için Allah'la aralarında aracı olmalarını talep etmek, Arapların önemli dinî ritüelleriydi.

Arapların putlar için kullandıkları genel isimler vardı. Bunlardan en-nasb (çoğulu: ansâb), Arapların çadırlarının önüne ibadet amacıyla diktikleri taşlar için kullanılan bir isimdir. el-Vesen (çoğulu: evsân), dağlardaki şekilli ve renkli taşlar için kullanılan bir isimdir. es-Sanem (çoğulu: asnâm) ise gümüş, bakır, altın gibi madenlerden ya da ağaçlardan, insan şeklinde oyulmuş, ibadet amacıyla dikilen putlar için kullanılan bir isimdir.⁹⁶

Araplar, bir işe başladıklarında yapacaklarının isabetli olup olmadığını öğrenmek amacıyla Hübel putunun önünde fal okları çekerlerdi. Putun önünde çekilen bu oklara, ezlâm denirdi. Zaman zaman ok çeken kişi, sonuçtan memnun kalmazsa onu uygulamayabilirdi.⁹⁷

Câhiliye Arapları yolculuğa çıkma, savaşa gitme, evlenme, şüpheli çocukların nesebini tayin etme, ticaret yapma, su kuyusu açma, hatta kumar oynama gibi kendilerince önemli olan işlere başlamadan önce tahtadan yapılmış ve kanat takılmamış ince oklar üzerine "yap, yapma" şeklinde alternatifler yazıp bir torbaya koyarlar, daha sonra içlerinden birini çekerek çıkan yazıya göre girilen işin kendileri için uğurlu olup olmadığına inanır ve ona göre hareket ederlerdi. Araplar, ezlâmı fal okları ve meysir okları olmak üzere ikiye ayırırlardı.⁹⁸

Arapların gerek Kur'ân'da gerekse diğer kaynaklarda adı zikredilen bazı putlarını biliyoruz. Bunların en meşhurları, Lât, Menât, Uzzâ ve Hübel putlarıdır.

Menât: Sâmi panteonunun en eski ilahlarından biridir. Onun adına Babilonya verimlilik ilahesi İştar'ın isimlerinden biri olarak Menutum şekliyle Sargon öncesi dönemde ve m.ö. V. ve IV. asırlara

⁹⁶ Çelikkol, s. 154-155.

⁹⁷ Fal oku çekmek, Kur'ân'da şeytanın işlerinden biri olarak zikredilip yasaklanmıştır (Mâide 5/3, 90).

⁹⁸ Öz, "Ezlâm", *DİA*, XII, 67.

ait Lihyânî metinleriyle Semûdî ve Nabatî belgelerinde de rastlanmaktadır.⁹⁹ Kureyş'in saygı duyduğu en eski put olan Menât, Mekke ile Medine arasında, Kudeyd'e yakın Müşellel denilen yerdedir. Araplar, Abdumenât ve Zeydumenât şeklinde isim kullanırlardı. Menât; Evs, Hazrec, Gassân, Huzeyl, Huzâa ve Mekke halkına aitti. Evs ve Hazrec kabileleri, Menât'a en fazla saygı gösteren kabilelerdi. Evsliler, Hazrecliler ve onların dinine uyan diğer kabileler, hac ve vakefe yaptıktan sonra saçlarını tıraş etmezler; Menât'ın yanına gelerek saçlarını burada tıraş ederlerdi. Hacılar, tıraştan sonra onun yanında ikamet ederler ve haclarını bu şekilde tamamlarlardı. Hz. Peygamber, Mekke'yi fethetmek üzere Medine'den ayrılışından dört veya beş gün sonra Hz. Ali'yi [veya daha sonra Ebû Süfyân'ı] göndererek Menât putunu yıktırmıştır.¹⁰⁰

Lât: Tâif'te bulunan Lât putu dört köşeli bir kaya parçasıydı.¹⁰¹ Dişi bir put olarak kabul edilen Lât'a Kureyş'in ve bütün Arapların saygı duyduğu söylenir. Araplar, ona nispetle Zeydullât ve Teymullât isimlerini kullanırlardı. Bir Yahudînin, bu taşın yanında sevik yaparak insanlara ikram ettiği, onun ölümünden sonra o taşta tapmaya başladığı ifade edilir. Amr b. Luhay'ın ona ibadet etmeyi teşvik ettiği nakledilir. Araplar, Lât'ın bulunduğu vadiyi harem kabul ettiler. Bekçileri Sakîf kabilesinden Attâb [veya Mu'attib] b. Mâlik oğullarıdır. Muğîre b. Şu'be ve Hâlid b. Velîd, Lât putunun yıkılmasıyla görevlendirilmiştir.¹⁰²

Araplar arasında yaygın bir şekilde saygı duyulan Lât, bulunduğu yere göre farklı şekiller almıştır. Tâif'te kare biçiminde bir taşla, Tedmür'de gerçek bir kraliçe heykeliyle; hatta kıllı vücutlu, buruşuk aslan burunlu, yırtıcı kuş kanatlı ve ayaklı, elinde yılan olan bir kadın şeklinde tasvir edilmiştir. Tâif'te bulunan Lât putunun Hicaz'ın değişik yerlerinde sunakları mevcut olup bunlardan biri Nahle'de bulunuyordu.¹⁰³

Uzzâ: Üstünlük olarak Lât ve Menât'tan sonra gelen bu put, Nahle denilen yerde üç küme dikenli ağaçtan oluşmaktadır. Uzzâ putu Huzâalılara ait olup Kureyş, Kinâne ve Mudar kabilelerinin hepsi

⁹⁹ Tevfik Fehd, "Menât", *D'Â*, XXIX, 121.

¹⁰⁰ Bk. İbn Hişâm, I, 90; İbn al-Kalbî, s. 29-30; Çelikkol, s. 158; Tevfik Fehd, "Menât", *D'Â*, XXIX, 121-122.

¹⁰¹ İbn al-Kalbî, s. 30. Lât'ın Kâbe gibi yüceltilen Tâif'te bir ev olduğu da söylenir (Bk. İbn Hişâm, I, 48; İbn Habîb, *Muhabber*, s. 315).

¹⁰² Bk. İbn Hişâm, I, 90; İbn al-Kalbî, s. 30-31; Çelikkol, s. 156-157.

¹⁰³ Tevfik Fehd, "Lât", *D'Â*, XXVII, 107.

Huzâalılarla birlikte ona saygı gösterirlerdi. Araplar, çocuklarına Abduluzâ adını verirdi. Uzzâ'nın bekçileri, Süleym'den Şeybân oğullarıdır. Hac ve Kâbe'yi ziyaret ettikten sonra Uzzâ'ya gelirdi. Uzzâ'ya gelmeden ibadet tamamlanmış olmazdı. Hz. Peygamber, Mekke'nin fethinden sonra Hâlid b. Velîd'i göndererek ağaçları kestirdi.¹⁰⁴

Hübel: Kâbe'de bulunan en büyük ve en önemli put olup kırmızı akik taşından, insan suretinde yapılmıştır. Sağ kolu kırık olduğu için Kureyş kabilesi, ona altından bir kol yaptırmıştı. Mekke'ye ilk defa Amr b. Luhay tarafından getirildiği ya da Huzeyme b. Müdrike tarafından yapılarak buraya yerleştirildiği rivayet edilir. Kimi çağdaş araştırmacılara göre, bu put Sâmi kavimlerin ortak tanrısı Bal olup Hübel adı, el-Bal kelimesinin dönüşmüş halidir ve Huzâa tarafından, Yemen'den getirilmiştir.¹⁰⁵ Bazı Batı kaynaklarına göre Hübel, ay tanrısının sembolüdür. Diğer taraftan Kelb kabilesinde Hübel kelimesiyle soy ve şahıs isimlerinin yapılması, putun başlangıçta Kuzey Arabistan tanrılarında olduğu ve Mekke'ye dışarıdan getirildiği şeklindeki rivayetleri desteklemektedir.¹⁰⁶

Hübel'in önünde yedi adet fal oku bulunuyordu. Bir meselede anlaşmazlık olduğunda ya da yola çıkılacağı zaman Hübel'in önüne gelerek fal oku çekilirdi.¹⁰⁷ İbn Hişâm, Hübel'in Mekke'de dikilen ilk put olduğunu söyler.¹⁰⁸ Ancak Hübel'den önce de Araplar arasında puta tapan insanların bulunduğu unutulmamalıdır.

Îsâf ve Nâile: Rivayete göre Cürhüm kabilesinden Îsâf b. Amr ile Nâile bt. Süheyl [veya Zeyd] Yemen'de birbirlerine âşık oldular. Kabileleri hac için Mekke'ye gelince kimsenin olmadığı bir sırada orada zina edip taş kesildiler. Îsâf, Safâ tepesine; Nâile ise Merve tepesine dikildi. Bunlar uzun süre burada kaldılar. Amr b. Luhay Mekke'ye hâkim olunca insanları bunlara tapmaya teşvik etti. Kusay, bu iki putu Kâbe'nin önüne, Zemzem kuyusunun yanına koydu. Kureyş, hac

¹⁰⁴ Bk. İbn Hişâm, I, 87; İbn al-Kalbî, s. 31-36; Çelikkol, s. 157-158.

¹⁰⁵ Çelikkol, s. 155-156.

¹⁰⁶ Harman, "Hübel", *DİA*, XVIII, 445.

¹⁰⁷ Bk. İbn al-Kalbî, s. 36. Hübel'in önündeki okların üzerinde "evet, hayır, diyet, sizden, başkasından, mulsak (saf değil, nesebi şüpheli), sular (bazı rivayetlerde ise "Rabbim bana emretti, rabbim beni nehyetti" ifadeleri yer alıyordu (Harman, "Hübel", *DİA*, XVIII, 445).

¹⁰⁸ İbn Hişâm, I, 82.

menasiki olarak onlara ibadet edip yanlarında tıraş olur ve kurban keserlerdi.¹⁰⁹

Zu'l-halâsa: Arapların saygı duyduğu putlardan biri de Zu'l-halâsa olup üzerine bir çeşit taş oyulmuş ak bir taşı. Mekke ile Yemen arasındaki Tebâle'de, Mekke'den yedi gecelik bir mesafedeydi. Has'am, Becîle, Ezdu's-serât ve Hevâzin Araplarıyla onlara komşu olanlar Zu'l-halâsa'ya saygı gösterirlerdi.¹¹⁰

Cidde'de Kinâne'nin iki oğlu olan Mâlik ve Milkân boylarının Sa'd isimli uzun bir kaya şekline olan bir putları da vardı.¹¹¹ Bunların dışında Arapların saygı duyduğu birçok put daha mevcuttu. Ayrıca Kureşliler, Nuh kavminin beş putuna, Vedd, Suvâ, Yağûs, Ye'ûk ve Nesr putlarına¹¹² da saygı gösterirlerdi.¹¹³

d. Kâbe

Arapların hem Hicaz'da, hem de Hicaz dışında mevcut olan mabedleri arasında en şöhretlisi Allah'ın evi kabul edilen Kâbe idi. Mekke'li Araplar, Kâbe'nin bakımına ve korunmasına büyük önem verirlerdi. Kâbe, hem Kureşliler, hem de diğer Araplar arasında saygı görür; sadece hac döneminde değil, diğer zamanlarda da tavaf edilirdi. Ayrıca Kâbe'nin yanında kurban kesme âdeti de vardı.

Kâbe'den başka yarımadanın çeşitli yerlerinde yüz kadar ev daha vardı. İnsanlar, bu put evlerinde (tâğut) ibadet ederlerdi. Kâbe'nin yanında olduğu gibi bu evlerin yanında da kurban kesilir.¹¹⁴ Tâğutlar tavaf edilir; önlerinde fal okları çekilir; hediyeler sunulurdu.¹¹⁵

Küp şeklinde olduğu için bu binaya Kâbe ismi verilmiştir. Kur'ân'da Kâbe'nin Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından inşa edildiği¹¹⁶ belirtilmekten ziyade kaynaklarda ilk defa Hz. Âdem tarafından inşa edildiği anlatılmaktadır. Bu rivayetler, Kur'ân'da Kâbe'nin, "*insanlar için kurulan ilk ev*"¹¹⁷ olarak zikredilmesinden hareketle ortaya çıkmış olabilir. Kur'ân'a dayanarak Kâbe'nin Hz. İbrahim tarafından inşa edil-

¹⁰⁹ Bk. İbn al-Kalbî, s. 28, 37; İbn Habîb, *el-Munammak*, s. 282; İbn Hişâm, I, 86; Çelikkol, s. 158-159.

¹¹⁰ Bk. İbn Hişâm, I, 91; İbn al-Kalbî, s. 40.

¹¹¹ İbn al-Kalbî, s. 41; İbn Hişâm, I, 85.

¹¹² "*Ve dediler ki: Sakın ilahlarınızı bırakmayın; hele Vedd'den, Suvâ'dan, Yeğûs'tan, Ye'ûk'tan ve Nesr'den asla vazgeçmeyin.*" (Nuh 71/23).

¹¹³ Çelikkol, s. 159.

¹¹⁴ Çelikkol, s. 166-167.

¹¹⁵ Çağatay, s. 107.

¹¹⁶ Bakara 2/127.

¹¹⁷ Âli İmrân 3/96.

diğini, bununla birlikte ondan önce inşa edilmiş olup, zamanla harap olduğunu; Hz. İbrahim'in Kâbe'yi yeniden inşa ettiğini söylemek mümkündür.

Hız. İbrahim Kâbe'yi inşa ettiğinde üstü açıldı. Tavafın başlangıç yerini göstermek için el-Hacerü'l-esved'i¹¹⁸ duvara yerleştirdi. el-Hacerü'l-esved'in Cennetten gelen bir taş olduğuna inanılır. Zamanla yıpranan ve sel sularına maruz kalan Kâbe'nin ihtiyaç olduğunda tamir edildiği bilinmektedir. Kâbe'nin Amâlika, Cürhüm ve Huzâa tarafından tamir edildiği, Hz. Peygamber'in atası Kusay zamanında da tamirine ihtiyaç duyulduğu için yenilediği anlatılır. Hz. Peygamber'in nübüvvetinden beş yıl önce de yangın nedeniyle tahrip olduğu için Kâbe'nin yeniden inşa edildiği bilinmektedir.¹¹⁹

2. Yahudilik

Yahudilik, Hicaz bölgesinde putperestlikten sonra en fazla mensubu olan dindir. Kitabî bir dine sahip olan Yahudilerin Hicaz kültürü üzerinde önemli etkileri olmuştur. Özellikle Batılı araştırmacılar, İslâm öncesi Mekke'de Yahudi ve Hıristiyanların bulunup bulunmadığı konusuna ilgi göstermişlerdir. Bu husustaki meraklarının asıl nedeni Kur'ân'ın kaynakları olarak, Yahudi ve Hıristiyan kültürüne ait unsurları ortaya koymaktır. Batılı araştırmacılar, İslâm öncesi Mekke Arap halkı arasında Yahudi ve Hıristiyan fikir ve inançlarının varlığını hemen hiç tartışma konusu yapmamaktadırlar. Bazı Batılı araştırmacılar, Kur'ân öğretisinin ana tarihsel kaynaklarının Hıristiyanlık olduğunu iddia ederken, bazıları Kur'ân'ın asıl tarihsel kaynağının Yahudilik olduğunu savunur. Batılı araştırmacılar, Kur'ân'ın ısrarla ifade ettiği gibi bütün tarihsel içeriğinin Allah tarafından vahyedildiğini ciddi bir şekilde irdelemek bir yana, akıllarına dahi getirmezler.¹²⁰

Mekke'de önemli sayıda Yahudi bulunup bulunmadığı hususunda farklı görüşler ileri sürülmekte ise de kayda değer bir Yahudi nüfusun bulunduğuna dair tarihî deliller mevcut değildir. Fazlur Rah-

¹¹⁸ el-Hacerü'l-esved, Kâbe'nin güneydoğu köşesine, tavafın başlangıç noktasını göstermek için yerleştirilen taşa verilen isimdir. Tamlama, "siyah taş" anlamına gelir. Yerden 1,5 m. kadar yükseklikte bulunan, yaklaşık 30 cm. çapında ve yumurta biçimindeki bu taşın siyaha yakın koyu kırmızı renkte olması sebebiyle bu isimle adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Taşın Hz. İbrahim tarafından tavafın başlangıç noktasını göstermek amacıyla konulduğu rivayet edilmektedir. Câhiliye döneminde el-Hacerü'l-esved'e ayrı bir önem ve kutsiyet atfedilirdi. Zamanla el-Hacerü'l-esved'te meydana gelen parçalanma ve tahribat nedeniyle gümüş bir mahfaza içine alınmıştır (Bk. Öğüt, "Hacerülesved", *DİA*, XIV, 433).

¹¹⁹ Bk. Çelikkol, s. 48-50.

¹²⁰ Fazlur Rahman, "Mekke'nin Dinî Durumu", s. 29.

man'a göre en büyük ihtimal Mekke'de, muhtemelen akrabaları Medine Yahudileri tarafından sıkça ziyaret edilen bir kısım Yahudi'nin bulunduğudur. Yine tacir Mekkeliler, Medine'den geçerken veya oradaki akrabalarını ziyaret ederken sıklıkla Yahudilerle ve Hıristiyanlarla tartışmalara girişiyorlardı.¹²¹

Yukarıda Medine'nin demografik yapısından söz ederken orada yaşayan Yahudilerden söz ettiğimiz için onlar üzerinde burada durmayacağız.

3. Hıristiyanlık

Hicaz bölgesi dışındaki bazı Arap kabileleri Hıristiyan olduğu halde Hicaz'da toplu bir Hıristiyanlaşma olmamıştır. Kuzeyde Hireliler ve Gassanîler arasında Hıristiyanlık kök saldı gibi Yemen'de de önemli sayıda Hıristiyan mevcuttu. Ayrıca gerek Hicaz'da, gerekse yakın bölgelerde Hıristiyanlığa mensup insanlar yaşıyordu. Mekke'de hem Kureyşlilerden, hem de burada bulunan kölelerden Hıristiyan olanlar vardı. Mekke'deki zanaat erbabından demircilik yapan Hıristiyan bir şahıstan söz edilmektedir.¹²² Osman b. Huveyris ve amcaoğlu Lehâ, Varaka b. Nevfel, Şeybe b. Rabia b. Abdışems¹²³ ve Ubeydullah b. Cahş, ismi zikredilen Hıristiyanlardır. Bunların dışında Mekke'ye ticaret yapmak amacıyla gelen, buraya yerleşen ya da köle olarak Mekke'de bulunan Hıristiyanlar da vardı. Mekkelilerin Hıristiyanlar hakkındaki kanaatleri, genel olarak olumsuzdu. Bunda Kâbe'yi yıkmak isteyen Ebrehe'nin Mekke'ye yaptığı saldırının etkisi olmalıdır.

İslâm'ın doğuşu sırasında Medine'de bazı Hıristiyanların bulunduğu söylenmekteyse de bunlar hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Hz. Peygamber'in hicreti üzerine Medine'den ayrılıp Mekke'ye yerleşen Ebû Âmir er-Râhib'in o sırada Hıristiyan olup olmadığı hususu meçhuldür; ancak onun daha sonra Hıristiyan olduğunu biliyoruz.

4. Haniflik

Hicaz hakkında bilgi verirken Mekke'de varlığından bahsedilen haniflik ve hanifler üzerinde de durmak gerekir. Kur'ân'da Hz. İbrahim için *hanif* tabiri kullanılır.¹²⁴ Hanif kelimesinin kökünü oluşturan "hnf", bütün Sâmi dillerde ortak bir köktür. Kelimenin menşei hususunda İbranice, Süryanice veya Habeşçeden Arapçaya geçtiğine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Kelimenin birbiriyle çelişik bazı anlamları

¹²¹ Fazlur Rahman, "Mekke'nin Dinî Durumu", s. 33.

¹²² Özkuyumcu, "Hıristiyanlarla İlişkiler", II, 387.

¹²³ Çelikkol, s. 185.

¹²⁴ Âl-i İmrân 3/67.

mevcuttur. İbranice Kutsal Kitap'ta "hanef" kökü, değişik çekim şekilleriyle "mülhid, dinsiz; murdar, kirlenmiş; doğru yoldan uzaklaşmak, dine karşı kayıtsız kalmak" anlamlarında kullanılmaktadır. Batılı araştırmacılar, genellikle Arapçadaki hanif kelimesinin Doğu Ârâmîcesinden (Süryanice) alındığını savunurlar. Bu dildeki "hnp" kökü, diğer Sâmi dillerde olduğu gibi "putperestlik, dinî konularda karsızlık, farklı inançların bir araya getirilmesi" anlamına gelir. Kelime Arapçada, "meyletmek, yönelmek" anlamındadır. Câhiliye Araplarının kendilerine hanif dediklerine dair kayıtlar mevcut ise de ismin, müşrikler tarafından kendileri için kullanılmış olmasına rağmen Müslümanlar tarafından sahiplenilmesi, pek mümkün görünmemektedir. Kelime, Kur'ân'da 10'u tekil (hanîf) ve ikisi çoğul (hunefâ) olmak üzere 12 yerde geçmektedir. Kur'ân'da olumlu anlamda kullanılan kelime, dokuz yerde müşriklikten farklı ve onun karşıtı anlamında kullanılmıştır.¹²⁵ Ayrıca Hz. İbrahim'in Yahudi ya da Hıristiyan olmayıp hanif olduğu,¹²⁶ ehli-i kitabın,¹²⁷ Hz. Peygamber'in ve ona uyanların hanif olarak Allah'a kulluk etmekle¹²⁸ emrolundukları görülmektedir. Kelimenin Kur'ân'da Hz. İbrahim'le ilişkili olarak kullanılması, hanif kelimesinin Hz. İbrahim'in dininin adı olarak kabul edilmesine neden olmuştur.¹²⁹ Çağdaş araştırmacılar arasında hanifliğe sarılarak Hz. Muhammed'e saldıran ve onun getirdiği dinin haniflerin inançlarından ibaret olduğunu söyleyenler olduğu gibi, hanifliğin varlığını inkâr edenler de vardır.¹³⁰

Kaynaklarımızda nakledildiğine göre İslâm'ın doğuşu sırasında tek tanrı inancına sahip bazı Mekkeliler vardı. Bunların putları yüceltmedikleri, onlar adına kurban kesmedikleri, ancak nasıl ibadet edeceklerini bilmedikleri ifade edilir. Öte yandan hanif olarak zikredilen insanlara nispet edilen inançların İslâm inancıyla paralellik gösteren şeyler olması, bu hususta dikkatli olmak gerektiğini göstermektedir. Rivayetlerde bu insanların inançlarını yaşayabilecekleri, Allah'a ibadet edebilecekleri bir din arayışı içine girdikleri belirtilir.

Kaynaklarımızda nakledilenlere göre Kureyşlilerin putlarının yanında bayram yaptıkları bir sırada Varaka b. Nevel, Ubeydullah b.

¹²⁵ Bk. Kuzgun, "Hanif", *DİA*, XVI, 33-35.

¹²⁶ Âl-i İmrân 3/67; Bakara 2/135.

¹²⁷ Beyyine 98/5.

¹²⁸ Yunus 10/105; Rum 30/30.

¹²⁹ "Haniflik müşriklik olmadığı gibi Yahudilik ve Hıristiyanlık da değildir; Allah'ın başlangıçtan itibaren insanlara bildirdiği, insanın tabiatına en uygun olan tevhit dinidir." (Bk. Kuzgun, "Hanif", *DİA*, XVI, 35).

¹³⁰ Bk. Çelikkol, s. 191-193.

Cahş, Osman b. Huveyris ve Zeyd b. Amr kendi aralarında, kavimlerinin babaları İbrahim'in dininden saptıklarını, kendilerine yarar ya da zarar vermeyen putlara taptıklarını söyleyerek, yeni bir din aramaya karar verdiler.¹³¹ Varaka b. Nevfel b. Esed b. Abduluzâ ve Ubeydullah b. Cahş, İslâm'dan önce Hıristiyan oldular. Varaka, Hz. Peygamber'in açık davetine yetişemedi. Ubeydullah ise Müslümanlığı kabul etmiş; hanımı Ümmü Habibe ile Habeşistan'a hicret etmiş ve burada tekrar Hıristiyan olmuş; Ümmü Habibe ise İslâm dininde sebat etmiştir. Hanif olarak zikredilenlerden biri olan Osman b. Huveyris de İslâm'dan önce Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Zeyd b. Amr ise yeni bir din arayışına çıkmış; ancak Yahudiliği ve Hıristiyanlığı beğenmemiş; Mekke'ye dönerken yolda öldürülmüştür.¹³²

Haniflerden biri olarak zikredilen bir başka isim de Ümeyye b. Ebî's-Salt olup Hz. Peygamber'e iman etmediği gibi putperestleri ona karşı kıskırtmıştır.¹³³ Haniflerden söz edildiğinde akla ilk gelen isimlerden biri Kus b. Sâide'dir. Kus'un mensup olduğu İyâd kabilesi, Hire kökenli olup Hıristiyanlığı kabul etmiş bir kabiledir.¹³⁴ Kus, 180, 350 ya da 700 yıl yaşadığı rivayet edilen¹³⁵ efsanevî bir kişiliktir. Süveyd b. Âmir, Âmir b. ez-Zarb ve Abîd b. Ebrasî de hanifler arasında zikredilen isimler olup hanif olduğu söylenen başka kişiler de vardır.¹³⁶

Kaynaklarda hanif inancının Hz. İbrahim'in dininin kalıntısı olduğu nakledilmektedir; ancak bildiğimiz kadarıyla Hz. İbrahim'in dini ile hanif olarak anılan kişiler arasında organik bağ bulunmamaktadır. Hz. Muhammed'in nübüvveti ile Hz. İbrahim'in yaşadığı dönem arasında yaklaşık 2500 yıl bulunmaktadır. Hanifler, Hz. İbrahim'in dinine tabi kimseler olsalardı, onların bu inancı aldıkları, hanifliği din olarak benimsemiş kabilelerden gelmeleri beklenirdi. Bu durumda hanifliğin kaynağını başka yerde aramak gerekir.

Haniflikle Fil olayı arasında ilişki kuran görüşlere göre Fil hâdisesinden sonra Mekke'de bir süre, sadece Allah'a ibadet edilmiş; hanifler de bu ortamda ortaya çıkmışlardır.¹³⁷ Ancak Fil hâdisesinden

¹³¹ İbn Hişâm, I, 242; İbn Habîb, *Munammak*, 152-153.

¹³² Bk. İbn Hişâm, I, 243-250; İbn Habîb, *Munammak*, 153-154; İbn Kuteybe, s. 35; krş. Çelikkol, s. 194-195; Söylemez, s. 123-124.

¹³³ Bk. İbn Kuteybe, s. 36; Çelikkol, s. 198.

¹³⁴ Söylemez, s. 124.

¹³⁵ Bk. Kappar, "Kus b. Sâide", *DİA*, XXVI, 460.

¹³⁶ Bk. Kuzgun, "Hanif", *DİA*, XVI, 38; Çağırıcı, "Arap", *DİA*, III, 317.

¹³⁷ Bk. Söylemez, s. 122.

sonra putperestlerin putları yüceltmeyi niçin terk edip bir süre sadece Allah'a ibadet ettikleri¹³⁸ açık değildir.

Kanaatimize göre hanifler, Hıristiyanlığa giren ya da bölgedeki kitâbî dinlerin etkisinde kalan kimseler olup bu kişilerin, kendilerini Hz. İbrahim'in dinine nispet etmeleri, ehl-i kitabın Hz. İbrahim'le olan ilişkisiyle ilgilidir. Öte yandan hanifler hakkında bize ulaşan rivayetlerde bazı eklemeler olması muhtemeldir. Nitekim hanif olduğu rivayet edilen insanların isimleri hususunda farklılıklar mevcuttur. Bazı kimselerin, atalarını yüceltmek amacıyla onların hanif olduklarını söylemeleri, haniflerin sayısını artırmış olabilir. Nitekim Hz. Peygamber'in yakın akrabalarından bazılarının hanif olarak gösterilmesi, bu görüşü desteklemektedir. Örneğin Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib, bazı kaynaklarda haniflerden biri olarak gösterilmekte, ancak bazı rivayetlerde putları yücelttiğine dair davranışlarından da söz edilmektedir. Onun ömrünün sonuna doğru puta tapmayı terk ettiği, içkiyi bıraktığı, Kâbe'nin çıplak olarak tavaf edilmesini yasakladığı, Allah'ın varlığına, ceza ve mükâfat yeri olarak ahiretin mevcudiyetine inandığı¹³⁹ söylenir.

Dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de, hanif olarak zikredilen insanların hepsi, ya Hz. Peygamber'in görüştüğü kimselerdir ya da onun nübüvvet dönemine yetişip Müslümanlığı benimsemişlerdir. Bu durum, Arapların kültürlerini sözlü gelenek içinde nakletmelerinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan diğer konularla ilgili olarak yer yer işaret edildiği üzere Araplar, sözlü kültür içinde uzak geçmişleri hakkındaki bilgileri yeterince muhafaza edememektedirler.

Hanifliğin bir inanç mı, bir din mi olduğu meselesi tartışılan bir konudur. Dinin genel tanımı açısından hanifliği bir din olarak görmek mümkündür. Ancak ibadet ve muamelata ait kurumları olmadığını bildiğimiz hanifliğin kurumsallaşmış bir din olmadığını, ferdî bir inanç olduğunu söyleyebiliriz.

D. SİYASET

Tarihte çeşitli devletler Hicaz'a hâkim olmak istemişlerde de bunu başaramamışlardır. Son Babil kralı Nabonid, m.ö. 552'de Hicaz seferine çıkmış; bölgenin ticaret yolu üzerinde bulunan Dûmetü'l-cendel, Hayber ve Teymâ'yı istila etmiş; bu istila Medine'ye kadar

¹³⁸ Bk. Söylemez, s. 121.

¹³⁹ Sezikli, "Abdülmuttalib", *DİA*, I, 273.

uzanmıştır. Bizanslılar da Şam, Habeşistan ve Mısır'ı istila ettiklerinde Hicaz'ı ele geçirmek istemişlerse de bunu başaramadılar.¹⁴⁰

Hicaz'da, İslâm'dan önce bölgeye hâkim olan bir devletin kurulmadığını biliyoruz. Mekke'nin güçlü liderlerinden biri olan Kusay b. Kilâb'ın yaptığı düzenlemeler, kabile yapısını koruyan, ancak kabilelerin dayanışmasıyla yürüeyebilen görevlerdi.

Her toplumda olduğu gibi Câhiliye Araplarında da siyasî çekişmelerin ve mücadelelerin tarihin akışı üzerinde derin etkisi bulunmaktadır. Bir önceki bölümde kabilerin Arap toplumundaki öneminden söz etmiş ve aynı zamanda siyasî bir fonksiyona da sahip olduğuna değinmiştik. Her kabile, kendi içinde bir siyasî yapı olmakla birlikte kabilelerin birbirleriyle ilişkileri güce dayanmaktaydı. Kabileler, birbirlerine karşı bir denge unsuru özelliği taşıydılar. Kabileler arasında gerginlikler olduğu gibi kabile içinde de çekişme ve ayrılıklar sık sık karşılaşılan bir durumdu.

Hicaz'da her şehir, farklı bir siyasî yapıya sahip olduğu için bölgenin tamamı hakkında genel tasvirler yapmak yerine önce Mekke'nin, ardından da Medine ve Tâif'in siyasî yapısını ele alacağız.

1. Mekke'de Siyaset

Mekke'de bir kısmı Kusay'dan önce mevcut olan, ancak önemli bir kısmı Kusay tarafından ihdas edilen bazı görevler bulunmaktadır. Kabilelerarası ilişkilerde Mekke'deki görevler önem arz etmektedir; ancak bu görevler, bir devlet yapılanması içinde değil, kabilelerarası dengenin gerektirdiği şekilde paylaşılmıştır. Mekke'de Kâbe'nin muhafızlığı (sidâne) ve perdedarlığı (hicâbe), hacıların su ihtiyaçlarının karşılanması (sikâye), ihtiyacı olan hacılara ibate ve iâşe sağlanması (rifâde), şehrin problemlerini görüşmek üzere toplanma (nedve), ihtilaf içinde olan taraflar arasında hakemlik (hükümet), savaşlarda ve ticarî seferlerde komutanlık (kiyâde) gibi görevler bulunmaktadır (Bk. Tablo 4).

Kusay'ın vefatından sonra elinde bulundurduğu görevleri, oğlu Abduddâr üstlenmişti. Abduddâr'ın vefatından sonra Kusay'ın torunları arasında görevlerin hangi boylar tarafından yerine getirileceği hususunda ihtilaf çıktı. Aralarında gerginlik artınca birbirlerine karşı ittifaklar oluşturdular. Kabileler, üçe bölündü: Abdumenâf'ın çocuklarıyla onları destekleyenler, kokulu bir suya ellerini batırarak sözleştikleri için el-Mutayyabûn adıyla anılan grubu oluşturdular. Abduddâr oğul-

¹⁴⁰ Bk. Küçükaşçı, "Hicaz", *DİA*, XVII, 436.

larını destekleyenler ise birbirlerine destek olacaklarına dair yeminleştikleri için el-Ahlâf adıyla anılan grubu meydana getirdiler. Üçüncü bir grup ise tarafsız kalmayı tercih etti (Bk. Tablo 5).¹⁴¹ Neticede Mekke'deki görevlerin bir kısmı Abduddâr'a, bir kısmı ise Abdumenâf'a verilerek problem çözüldü. Kâbe'nin muhafızlığı ve perdedarlığı, nedve ve livâ görevleri Abduddâr'ın elinde kaldı. Sikâye, rifâde ve kıyâde görevleri Abdumenâf'a verildi. Hz. Peygamber'in nübüvveti döneminde bu görevlerden sikâye ve rifâde görevleri amcası Ebû Tâlib'in, kıyâde ise Abdüşems'in (Ümeyye oğullarının) elindeydi.

İhtilafli kabilelerin anlaşmalarıyla sorun tatlıya bağlanmışsa da bu ittifaklar, daha sonraki yıllarda karşılaşılan olaylarda da kendini gösterdi. Bununla birlikte yeni gelişmeler ve kabilevî ya da kişisel çıkarı korumak için farklı tutumlar da ortaya çıkabiliyordu. Örneğin Haşim ile kardeşleri, kabilevî dayanışmanın gereği olarak sözü edilen ihtilaf-ta Abduddâr oğullarına karşı beraber hareket etmişlerdi; ancak daha sonra Abdumenâf oğullarının liderliği hususunda Haşim ile yeğeni Ümeyye arasında ortaya çıkan gerginlik, Haşim oğulları ile Ümeyye oğulları arasında uzun süre devam eden ihtilafın başlangıcı olmuştur.

Haşim oğulları ile amcazadeleri olan Nevfel oğulları arasında da rekabet ve gerginlik vardı. Bunun sebebi ise Abdulmuttalib'e ait bir arsaya amcası Nevfel'in el koymasıydı. Abdulmuttalib, amcasına karşı Medine'de oturan dayıları Hazreclilerin desteğini istedi; onlar da Mekke'ye gelerek meseleyi yeğenlerinin lehine çözdüler.¹⁴² Bu durum iki amcaoğlu kabile arasında gerginlik çıkmasına neden oldu. Abdulmuttalib, evlilikler yoluyla amcazadeleriyle aralarında meydana gelen gerginliği azaltmaya çalışmışsa da bu gelişmelerin etkilerinin sonraki yıllarda da devam ettiği görülmektedir. Benzer gerginlikler her kabile içinde görülebilmektedir. Zira kabile ilişkilerinde sık sık uzak akrabaların aleyhine yakın akrabayla ittifaklar yapılmaktaydı.

Çevre kabilelerle ilişkiler bağlamında ele almak istediğimiz gelişmelerden biri, *Ficâr savaşları*dır. Ficâr savaşları muhtemelen VI. asrın sonlarına doğru savaş yasağı olan haram aylarda meydana geldi. Bir tarafta Kureyş ve Kinâne kabileleri, diğer tarafta ise Hevâzin kabilesi bulunuyordu. Ficâr savaşları her yıl tekrar edilerek dört kez meydana gelmiştir. Birinci Ficâr savaşı, Kinâne kabilesinin Gifâr kolundan olan Bedr b. Ma'ser'in Ukâz panayırında ayaklarını uzatarak, Arapların

¹⁴¹ İbn Hişâm, I, 142-144; ayrıca bk. İbn Habîb, *Munammak*, s. 189-191.

¹⁴² Belâzurî, I, 69-70.

en şerefliisi olmakla övünmesi üzerine Hevâzin kollarından Duhmân'dan Ahmer b. Mâzin'in öfkelenip onu kılıçla yaralaması üzerine başlamış; ancak çarpışmalar şiddetlenmeden sona ermiştir. Ficâr savaşlarının en şiddetlisi olan dördüncüsü, Kinâne'den Berrâd b. Kays'ın, Hire hükümdarı III. Nu'mân'ın kervanı korumakla görevlendirdiği Hevâzin eşrafından Urve b. Utbe'yi öldürmesi üzerine başlamıştır.¹⁴³

Ficâr'ın, Hire'den Tâif yoluyla Yemen'e giden bir ticaret kervanı, Mekke'nin müttefiki olan birisinin, kıskırtma olmadığı halde saldırması sebebiyle meydana geldiği, Kureyşlilerin bununla bu ticaret yolunu kapatmayı ya da kontrol altına almayı amaçladığını söyleyenler de bulunmaktadır.¹⁴⁴

Ficâr savaşları, Kureyş'in ticarî gücünü ve nüfuzunu artırmış; böylece Yemenli tacirlerin, Mekke tacirleri aleyhine güçlerini artırmalarına izin verilmemiştir. Bununla birlikte Ficâr savaşlarının doğurduğu ortam, bazı insanların mağduriyetine ve haksızlığa uğramalarına neden olmuş; haram aylarda savaş yapılması, kutsal değerlere duyulan saygıya zarar vermiştir.

Son Ficâr savaşından sonra Kureyş'in bazı kabilelerinin ileri gelenleri, Abdullah b. Cüd'ân'ın evinde bir araya gelerek zulme uğrayanlara yardım edeceklerine dair sözleştiler. Bu toplantıya Haşim, Muttalib, Esed, Zühre, Teym¹⁴⁵ ve Hâris b. Fihri¹⁴⁶ kabileleri katıldı. Ümeyye, Nevfel, Cumah, Mahzûm, Sehm, Adî ve Abduddâr ise hilfe katılmadı (Bk. Tablo 6).¹⁴⁷ Anlaşmanın sebeplerinden biri, dışarıdan Mekke'ye gelen tacirlerin karşılaştıkları mağduriyetleri bertaraf etmektir. Bazı kabilelerin *Hilfu'l-fudûl*'a karşı çıktığı dikkate alınırsa anlaşmaya, Yemenlilerle ilişkileri olan ve haksızlıklara karşı çıkan kabilelerin dâhil oldukları görülür. Bu durum, Hilfu'l-fudûl'un Mekke'deki dengelere göre ortaya çıkan bir yapı olduğunu göstermektedir. Hz. Peygamber de Haşim oğullarından biri olarak genç bir yaşta bu toplantıya katılmıştır.

2. Medine ve Tâif'te Siyaset

Medine'deki iki kardeş kabile, nübüvvetin zuhuru sırasında yıllardır devam eden kan davası sebebiyle birbirleriyle savaşıyorlardı. İki

¹⁴³ Bk. Algül, "Ficâr", *DİA*, XIII, 52; Yüksel, s. 39-40.

¹⁴⁴ Yüksel, s. 41.

¹⁴⁵ İbn Hişâm, I, 145.

¹⁴⁶ İbn Habîb, *Munammak*, 188-189.

¹⁴⁷ Bk. İbn Hişâm, I, 146; Çelikkol, s. 219.

taraf da birbirlerine karşı üstünlük sağlayabilmek için başka kabilelerle ittifaklar yapıyorlardı. Bu bağlamda Medine'deki Yahudi kabileleriyle ittifaklar yaptıklarını biliyoruz. Mekke döneminin son yıllarında Hazreclilerin Kureyş ile ittifak yapma arayışı içinde olduğu da nakledilir.

Tâif'te oturan kabileler, el-Ahlâf ve Benû Mâlik olmak üzere iki gruba ayrılmışlardı. Bu iki grup arasında düşmanlıklar vardı. el-Ahlâf grubu, Mâlik oğullarına nispetle maddî durumları daha kötü olmasına rağmen siyasî ve askerî üstünlükleri bu eksikliklerini tamamlıyordu.¹⁴⁸

3. Bizans-Sasani Mücadelesinde Arapların Tutumu

Arapların Bizans-Sasani devletleri arasında uzun süre devam eden mücadelede nasıl bir tutum takındıkları konusuna da birkaç cümleyle değinmek istiyoruz. Arap yarımadasının Kuzeyinde bulunan Arap kabilelerinden Irak'ta bulunanlar İran'la, Suriye'de bulunanlar ise Bizans ile ilişki içindeydi. Hicaz Arapları ise bu mücadelelere fiilen taraf olmamakla birlikte Kur'ân'da Mekkelilerin, Hz. Peygamber'in tebliği döneminde meydana gelen bir savaşta Bizans'ın mağlubiyetine sevindikleri, Bizanslıların yakın bir zamanda galip gelecekleri anlatılır.¹⁴⁹ Müslümanların Bizans tarafını tutmaları anlaşılır bir durumdur. Çünkü İslâm ile Hıristiyanlık aynı kökenden gelmektedir. Putperestlerin Sasanileri neden tuttukları dikkat çekicidir. Bunun sebebini Fil hadisesiyle izah edebiliriz. Hatırlanacağı gibi Habeşli Yemen valisi Ebrehe el-Eşrem (dudağı yarık), Kâbe'yi yıkmak üzere Mekke'ye gelmiş; ancak hedefini gerçekleştiremeden Allah'ın gazabına uğramıştı.¹⁵⁰ Ayrıca Ebrehe'nin Hıristiyan olarak Bizans'la ilişkileri vardı.¹⁵¹

E. EKONOMİ

Arabistan'ın hemen her yerinde olduğu gibi Hicaz'da da ekonomik kaynaklar yetersizdi. Bu durum, mevcut kaynaklara sahip olmak için ciddi mücadeleler yapılmasına sebep oluyordu. Sınırlı kaynaklara

¹⁴⁸ Bk. Lammens, "Tâif", *İA*, XI, 672.

¹⁴⁹ "Rumlar, (Arapların bulunduğu bölgeye) en yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Hâlbuki onlar, bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Eninde sonunda emir Allah'ındır. O gün müminler de Allah'ın yardımıyla sevineceklerdir. Allah, dilediğine yardım eder. O, mutlak güç sahibidir, çok esirgeyicidir." (Rum 30/2-5).

¹⁵⁰ "Rabbin fil sahiplerine neler etti, görmedin mi? Onların kötü planlarını boşa çıkarmadı mı? Onların üstüne ehabil kuşlarını gönderdi. O kuşlar, onların üzerlerine pişkin tuğladan yapılmış taşlar atıyordu. Böylece Allah onları yenilip çiğnenmiş ekine çevirdi." (Fil 105/1-5).

¹⁵¹ Bk. Kazancı, "Ebrehe", *DİA*, X, 79-80.

sahip olma çabası, kabile çekişmelerini tetikleyen önemli etkenlerdendir. Kaynakların yetersizliği, belli bir yerde ikamet edemeden hayvanların otlatılabileceği otlaklar peşinde dolaşmayı da gerekli hale getirmiştir.

1. Mekke'de Ticaret

Ticaret, Mekkeli Arapların hayatında çok önemli bir yere sahiptir. Öyle ki, din dilinde bile ticarî kavramların çokluğu göze çarpmaktadır. Kur'ân'da kullanılan mizan, bey'at, ticaret gibi kavramlar, ticaretin günlük hayat üzerindeki etkisini açıkça göstermektedir.

a. Mekke'nin Ticaret Merkezi Haline Gelmesi

Yemen bölgesindeki Minalılar, Sebalılar ve Himyerlilerle kuzeyde bulunan Nabatlılar, Palmiriler ve Hireliler, ticaret alanında etkin rol üstlenmişlerdir. İslâm'ın doğuşundan bir süre önce ortaya çıkan siyasi gelişmeler ve özellikle uluslararası mücadeleler Mekkelilerin ticaret alanında öne çıkmasına imkân verdi.

Bizans-Sasani mücadelesi, Basra körfezi üzerinden yapılan ticareti tehlikeye soktu. Siyasi rekabet, gümrük engelleri ve süregelen kavgaların doğurduğu düzensizlik, bu ticareti zorlaştırdı. Mısır da düzensiz bir durumdaydı ve Nil vadisiyle Kızıldeniz üzerinden geçen yol körleşmişti.¹⁵² Bu sırada Kureyşliler, Haşim'in yaptığı anlaşmalarla Hindistan'dan ve Çin'den Yemen'e gelen malların Suriye'ye ve buradan diğer bölgelere taşınmasında etkin rol oynadılar. Kureyş'in şöhreti, Arabistan'ın her tarafına yayıldı. Habeşliler, Yemen'den kuzeye gidecek malların Kızıldeniz yoluyla kendi kontrollerinde taşınmasını istiyorlardı. İstila ettikleri San'â'da bir kilise inşa ederek Arapların hac için Mekke'ye gitmek yerine buraya gelerek ibadet etmelerini sağlamak istediler. Mudarlı iki genç (ya da Kinâne'den biri),¹⁵³ Kulleys kilisesine pisledi. Bunun üzerine San'â valisi Ebrehe, büyük bir ordu hazırlayarak Kâbe'yi yıkmak üzere Mekke üzerine yürüdü. Yemenli bazı kabilelerin de desteklediği¹⁵⁴ Ebrehe komutasındaki Habeş ordusu Mekke'ye geldi; ancak burada bir felaketle karşılaşan Ebrehe Kâbe'yi yıkmaya muvaffak olamadı. Bu hâdise, Mekkelilerin zihninde derin etkiler bıraktı. Öte yandan Allah'ın evinin komşuları olan Kureyşlilerin diğer Arapların gözünde itibarları arttı. Zira Allah, Habeşlilere ve onlara destek olan bazı kabilelere karşı Kureyşlileri korumuştur. Kureyşliler, kendilerini diğer Araplara karşı üstün görmeye başladılar.

¹⁵² Lewis, s. 48.

¹⁵³ İbn Hişâm, I, 46.

¹⁵⁴ Eş'ar, Has'am, Akk gibi bazı kabileler Ebrehe'ye destek olmuşlardı (Söylemez, s. 117).

Mekke'ye hac için gelen Araplar için bazı kurallar konulmaya başladı. Konulan kuralların çoğu, Kureyşlilerin dışarıdan gelen Araplara daha çok mal satmaları amacına matuftu.¹⁵⁵

Hire ile Yemen devletlerinin zayıflaması, Bizans ile İran arasındaki savaşlar gibi etkenlerle Mekke, İslâm'ın doğuşu sırasında önemli bir merkez haline geldiği gibi Kureyşlilerin de Araplar arasındaki itibarları artmıştır. Kureyşliler, özellikle Yemen ve Şam bölgesine yaptıkları ticarî seferlerle bölgenin ekonomik hayatında önemli bir yere sahip olmuşlardı. Kureyşlilerin bölge ticaretinde söz sahibi olması *îlâf*¹⁵⁶ denen anlaşmaları yapmalarıyla mümkün oldu. Önceleri devletlerarası ticarete Yemenlilerin ve Hirelilerin ağırlığı varken, onların zayıflamasıyla birlikte Mekkeliler, Yemen ve Şam arasındaki bölgelerde oturan kabile liderleriyle ve Bizans devletinin Şam'daki yöneticileriyle anlaşmalar yaparak bölge ticaretinde söz sahibi oldular. Oysa Kureyşliler daha önce başka memleketlerin tacirlerinin getirdikleri malları satın alarak Mekke'de satıyorlardı. Bundan sonra kendileri diğer memleketlere giderek mal götürüp satmaya ve mallar getirmeye başladılar.

Kureyşlilerin yaptıkları ticarî seferler, hem gittikleri memleketlerdeki kabilelerle, hem de yol boyunca arazilerinden geçtikleri kabilelerle iyi ilişkiler geliştirmelerine imkân verdi. Bu kabilelerle sağlanan ilişkiler, Mekke'nin Hicaz'daki konumunu güçlendirdi.

Mekke'de oturan kabilelerden bazıları daha büyük ticarî faaliyetler yürütüyorlardı. Büyük kervanlar halinde yapılan seferlere Mekkeliler tacirler, imkânları ölçüsünde katılırlardı. Bazen bir kervanda ticarî eşya taşıyan develerin sayısı 2500'ü bulur; kervana gerek kılavuz, gerekse muhafız olarak katılanların sayısı 100-300 arasında değişirdi. Mekkeliler büyük tacir boylar arasında Haşim oğulları, Ümeyye oğulları ve Mahzûm oğullarını zikredebiliriz. Ebû Süfyân'ın Suriye'de ticaret-haneleri ve ticarî eşya ambarları vardı. İslâm'ın doğduğu sıralarda Mekke'de ticaret sayesinde büyük zenginliklere sahip olan insanlar arasında Ebû Süfyân, Velid b. Muğîre, Ümeyye b. Halef, silah ticareti ile uğraşan Safvân b. Ümeyye, köle ticaretiyle uğraşan Teym oğullarından Abdullah b. Cüd'ân'ın isimleri zikredilebilir.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Söylemez, s. 120.

¹⁵⁶ *Îlâf*, sözlükte "alıştırma, ısıdırma, ahid, antlaşma, ülfet, istek üzerine verilen berat" gibi anlamlara gelir (Hamidullah, "*Îlâf*", *DİA*, XXII, 63).

¹⁵⁷ Bk. Çağatay, s. 155-156.

Kureyşlilerin yaptığı ticaretten bütün Mekkelilerin yeterince yararlandığını söylemek mümkün değildir. Fakir insanların durumu her yerde sıkıntılıydı. Faizin mevcudiyeti fakirlerin hayatını zorlaştırıyordu.

Hac ibadetiyle ticaret arasında sıkı bir ilişki vardı. Müşriklerin Hz. Peygamber'e karşı çıkışlarının sebepleri arasında kabilecilikle birlikte ticaret hayatının zarar görebileceği kaygısı da vardır. Kureyşlilerin Yemen'e ve Şam'a yapılacak ticarî faaliyetlerde söz sahibi olmasının temelinde hac ibadetinin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Zira uzun mesafe gerektiren ticaret için geçilen bölgelere hâkim kabilelerle iyi ilişkilere ihtiyaç vardı. Kureyş, bu ilişkilerin önemli bir kısmını Hac ibadeti sayesinde kurdukları temasla sağlıyordu.

b. İlâf

İslâm'ın doğuşundan önce Kureyşliler, bazı kabile ve ülkelerle *ilâf* adı verilen ticarî anlaşmalar yapmışlardır. Yukarıda da değinildiği gibi ilâftan önce Mekkeliler, Mekke'nin dışına çıkmayan bir ticarî faaliyetin içindeydiler. Yabancı tacirler, buraya dışarıdan mal getirirler; Kureyşliler onlarla ticaret yaparlardı. Abdumenâf'ın oğullarından Haşim, Şam Kayser'iyle ve Şam yolundaki kabilelerle güven içinde ticaret yapabilmek için anlaşmalar yaptı. Abdumenâf'ın en büyük oğlu Muttalib, Yemen yöneticileriyle ve Yemen ile Mekke arasındaki kabilelerle, anlaşmalar yaptı. Abdumenâf'ın diğer oğlu Abduşems, Habeşistan'a giderek benzer bir anlaşmayı oranın hükümdarıyla yaptı. Abdumenâf'ın en küçük oğlu Nevfel ise Irak'a giderek Kısra'yla ve yoldaki kabilelerle Kureyşli tacirler adına ilâf denilen anlaşmalar yaptı.¹⁵⁹ Bu anlaşmaların Kureyşlilere kısa sürede önemli bir saygınlık sağladığı muhakkaktır.

c. Ticaretin Mekkelilerin Hayatındaki Bazı Etkileri

Kureyşlilerin kurdukları ticarî ilişkiler ve Mekke'deki görevler, onların diğer Araplara karşı daha güçlü olmalarına yardım etmiştir. Diğer bölgelerle yapılan ticaret, Mekkeliler açısından karşılıklı kültürel etkileşime vesile olması bakımından önemliydi. Zira Mekkelilerin yürüttüğü ticaret sayesinde Arap kabileleri arasında önemli bir diyalog ortamı oluşuyordu. Putperestliğin Hicaz'da yayılması ve bazı müşriklerin İran efsanelerinden söz etmeleri, bu kültürel iletişimi göstermektedir.

¹⁵⁹ Bk. İbn Habîb, *Munammak*, s. 41-45; Belâzurî, I, 59; Hamidullah, "İlâf", *DİA*, XXII, 63; Yüksel, s. 34-37.

Ticaret, Mekkeliler için bir dayanışma kültürü geliştirmiştir. Birlikte düzenlenen seferler, Kureyş üst kimliğinin çıkarını korumayı, dolaşısıyla Kureyş dayanışmasının gelişmesini sağlamıştır. Öte yandan ticaret, Mekke'de insanların birbirleriyle yeni ilişkiler kurmalarına imkân sağlamıştır. Ticaret için yapılan yolculuklara herkes katılmadığı için ticarî ortaklık kültürünün gelişmesi mümkün olmuştur.

Hz. Peygamber'in Medine'ye hâkim olmasından başlayarak ticaret yolunun değişmesi, ardından da fetihlerle birlikte başlayan değişim, transit ticaretin yapısını ciddi biçimde etkilemiş; daha İslâm Tarihinin ilk döneminden itibaren Mekke, ticarî merkez olma özelliğini yitirmeye başlamış; Hz. Peygamber dönemini takip eden yıllarda geniş bölgelerin fethedilmesiyle birlikte yeni ticaret yolları gelişmiştir.

d. Ticaret Yolları ve Ticaret Malları

Hicaz'dan geçen ve Yemen ile Şam arasındaki ilişkinin kurulmasını sağlayan ticaret yolu, Hindistan, Habeşistan ve Yemen mallarının Suriye'ye, Suriye'deki malların da Yemen'e götürülmesini sağlıyordu.¹⁵⁹ Hindistan'dan Yemen'e deniz yoluyla getirilen mallar, Mekke'li tacirler tarafından develerin sırtında taşınarak kuzeye ulaştırılırdı.

Ticaret kervanları, Yemen'in San'â şehrinden başlayıp kuzeye doğru yol alarak Tâif'e uğrar; oradan Mekke'ye gelirdi. Mekke'den kuzeye devamla Yesrib'e, oradan Hicr, Tebük, Maan, Mûte, Amman ve Busra'dan geçerek Şam'a ulaşırdı.¹⁶⁰ Kureyşlilerin Yemen ile Şam arasındaki ticarete kullandıkları en önemli yol buydu. Başka bir yol ise Bedir'den geçer ve Akabe körfezindeki Eyle'ye uğrar; buradan Maan-Mûte yoluyla Dımaşk'a veya Sîna üzerinden Mısır'a ulaşırdı. Yine Mekke'den başlayan bir başka yol, kuzeydoğu yönünde ilerleyerek Hire'ye; daha doğudan geçen ve yine kuzeye çıkan ikinci bir yol da Rumme vadisi-Basra körfezi üzerinden İran'a; başka bir yol ise Tâif'in güneyindeki Tebâle'den doğuya yönelip Devâsir vadisi üzerinden Bahreyn'e ulaşırdı.¹⁶¹

Ticareti yapılan malların başında Hindistan'dan getirilen ve Suriye bölgesiyle Bizans şehirlerine taşınan tütsü ve baharat gelirdi. Tütsü, kiliselerde ibadet amacıyla kullanılırdı. Arabistan'ın hububat üretimi yeterli olmadığı için özellikle Suriye, Mısır, Mezopotamya gibi yerlerden hububat ithal edilirdi. Kureyş kervanları Yemen'den parfüm,

¹⁵⁹ Yüksel, s. 15.

¹⁶⁰ Çağatay, s. 153.

¹⁶¹ Bk. Özaydın, "Arap", *DiA*, III, 323.

zamlık, işlenmiş kereste, fildişi, abanoz, kaplan postu, işlenmiş deri, altın, mücevher, akik, un, ipekli dokuma, çeşitli madenler, silah ve baharat alırlardı. Bunların bir kısmı Yemen'de üretilirken bir kısmı da Endonezya, Hindistan ve Çin'den getirilirdi. Özellikle parfüm, Akdeniz ülkelerinde çok rağbet görüyordu. Mısır, Dimaşk ve Basra'dan dönen kervanlar ise buğday, zeytin, zeytinyağı, bakliyat, kereste, ipek kumaş ve kap kacak; Habeşistan ve Bahreyn'den dönen tacirler fildişi, mercan, inci, dokuma, altın ve gümüş getirirlerdi.¹⁶²

2. Hicaz'da Kurulan Panayırılar

Hicaz'daki ticaret için panayırılar büyük öneme sahiptir. Hac döneminde kurulan panayırılar dışında da Arap yarımadasında bazı panayırılar kurulurdu. Kureyşliler, yaptıkları ticarî anlaşmalar sayesinde Arap yarımadasında kurulan birçok panayıra katılıyorlardı.

Kureyşliler, Rebûlevvel ayının 1-15'i arasında Dûmetu'l-cendel'de kurulan panayıra, ardından Cemâziyelevvel ayının 1-30'u arasında Hecer'de kurulan Muşakkar panayırına, sonra da Şaban ayının 15'inde Mehre'de kurulan Şıhr panayırına katılıyorlardı.¹⁶³

Tâif ile Nahle arasında Tâif'e bir günlük ve Mekke'ye üç günlük mesafede bulunan Ukâz'da kurulan Ukâz panayırı, en meşhur panayırdı. Zilkade'nin başında başlayıp 20 gün sürerdi.¹⁶⁴ Bu panayıra birçok kabile katıldığı gibi Yemen, Suriye ve İran'dan katılanlar da olurdu. Ukâz, şairlerin şiirlerini okumaları ve hatiplerin güzel konuşmalar yapmaları için iyi bir ortamdı. Nitekim Muallakât şiirleri burada okunurdu.¹⁶⁵ Mekkelilerin sürekli katıldığı panayirlardan biri olan Mecenne, Ukâz'dan sonra kurulur ve on gün devam ederdi.¹⁶⁶ Zu'l-mecâz, Mecenne¹⁶⁷ panayırından sonra Zilhicce'nin 1. günü ile *terviye* günü (Zilhicce'nin 8. günü) arasında, Ukâz yakınında kurulurdu. Bu panayıra katılanlar, panayırın bitimiyle birlikte Hac için Mina'ya taşınırlardı.¹⁶⁸ Zu'l-mecâz panayırından sonra Hayber'de Netât panayırı;¹⁶⁹

¹⁶² Bk. Özeydın, "Arap", *DİA*, III, 322-323.

¹⁶³ Söylemez, s. 116.

¹⁶⁴ Çağatay, s. 113; Çelikkol, s. 63. Ukâz'ın Zilkade'nin ortasında başlayıp ayın sonuna kadar devam ettiği de rivayet edilir (İbn Habîb, *Muhabber*, s. 267).

¹⁶⁵ Yüksel, s. 22-26.

¹⁶⁶ Çağatay, s. 113; Özeydın, "Hac", *DİA*, XIV, 387.

¹⁶⁷ Çelikkol, s. 64.

¹⁶⁸ İbn Habîb, *Muhabber*, s. 267; Yüksel, s. 21.

¹⁶⁹ Yüksel, s. 22.

ayrıca yılda 8 gün olmak üzere Receb ayında Mekke'de Hubâşe panayırı kurulurdu.¹⁷⁰

3. Haram Aylar

Haram aylar, Hicaz'ın dinî ve ekonomik hayatında önemli bir yere sahiptir. Haram aylarda savaşmak yasaktır. Araplarda haram aylar, Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Receb aylarıdır. Bunların ilk üçü [11., 12. ve 1. aylar] peş peşe gelmekte olup haccın yapıldığı Zilhicce ayından bir önceki ay ile sonraki aydır. Receb ise kamerî takvimin yedinci ayıdır. Bu aylarda güvenli seyahat imkânı olduğundan ticarî faaliyetler yoğunlaşmıştı. Gatafân, Kays, Âmir b. Lüey, Avf b. Lüey ve Mürre b. Lüey haram ayların sayısını sekize çıkarmışlardır. Has'am, Tay, Kudâ'a, Yeşkür, Zülbâne, Saâlik ve Hâris b. Ka'b gibi haram ayları kabul etmeyen kabileler de vardı.¹⁷¹ Haram aylar uygulamasının Hz. İbrahim döneminde başladığına dair rivayetler varsa da bunun zamanla oluştuğu söylenebilir.

Kamerî aylar, şemsî yıla göre kısa olduğundan hac döneminin seyahat yapmaya uygun aylara denk gelmesi için *nesî* yapılıyordu. Nesî uygulaması konusunda farklı açıklamalar olmakla birlikte, kamerî yılla şemsî yıl arasında 11 günlük fark olduğu için üç yılda bir kamerî yıla bir ay ilave edilir; geriye kalan fark için ise 10 yılda bir ay ilave edilirdi. Böylece haccın her zaman bahar aylarına tesadüf etmesi sağlanırdı. Bu uygulama, Medine döneminde kaldırılmıştır.¹⁷²

4. Medine ve Tâif'te Ekonomik Durum

Medine'de hayvancılığın yanı sıra tarım da önemliydi. Burası özellikle hurma yetiştiriciliği açısından önemlidir.

Tâif'te meyvecilik önde gelen bir ekonomik faaliyetti. Mekkelilerden bazı kimselerin burada bağları vardı. Tâif'in dericilik, kuru üzüm, zeytin yağı ve bal ticareti, Hicaz ticaretinde önemli bir yere sahipti. Buradan elde edilen şaraplar da önemli bir ticaret malıdır. Bu ürünler, Kureyşli tacirler tarafından Suriye'ye götürülürdü. Tâifliler, Mekkelilerin ticarî faaliyetlerine, kervan ticaretine katılarak ve sermaye katarak ortak olurlardı.¹⁷³

¹⁷⁰ Çelikkol, s. 64-65.

¹⁷¹ Bk. Algül, "Haram Aylar", *DİA*, XVI, 105-106.

¹⁷² "*Nesî (haram ayları ertelemek), sadece kâfirlikte ileri gitmektir. Çünkü onunla, kâfir olanlar saptırılır. Allah'ın haram kıldığıнын sayısını bozmak ve O'nun haram kıldığını helal kılmak için (haram ayını) bir yıl helal sayarlar, bir yıl da haram sayarlar. (Böylece) onların kötü işleri kendilerine güzel gösterilmiştir. Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez.*" (Tevbe 9/37).

¹⁷³ Çağatay, s. 154.

F. KÜLTÜR ve İLİM

Hicaz'da Arapların genellikle göçebe kültürünün hâkim olduğu bir ortamda yaşadıklarını hatırlarsak, kültürlerini de basit bir geleneksel yapı içinde gelecek nesillere aktardıklarını görürüz. Bir erkek çocuğun hayata hazırlanışı, develerini otlatabileceği yerleri bilmek, avlanmayı öğrenmek, saldırıya maruz kaldığında ya da savaşması gerektiğinde basit savaş gereçlerini kullanmak, kısaca pratikte işine yarayan şeyleri öğrenmek suretiyle olurdu. Kuşkusuz çocuğun ailesinin sosyal konumuna bağlı olarak yetiştirilme tarzında farklılık olurdu. Kureyşlilerin çocuklarını ticarete alıştırmaları, bu meyanda hatırlatılabilecek bir farklılıktır. Kişi, kabilesiyle iftihar etmesini sağlayacak bilgileri kabile içinde yaşadığı süreçte öğreniyordu. Kız çocuğunun hayata hazırlanması için gerekli olan eğitim ise kızın annesi tarafından ev işlerini ve kadının sorumluluğunda olan görevleri öğrenmekten ibaretti.

Araplar, kültürlerini gelecek nesillere sözlü gelenek içinde aktarırlardı. Nesebin öğrenilmesi ve kabile mensuplarının geçmişte meydana gelen savaşlarda gösterdikleri başarılar, gerek şiirlerle, gerekse güzel konuşmalarla anlatılırdı. Bunlar, nesilden nesile aktarılırken muhayyilenin katkısıyla bazı küçük değişikliklere uğrardı. Her şeyden önce kabilenin kimliğini zedeleyecek hatıraların unutulması tercih edilirdi.

1. Dil ve Yazı

Arapların konuştukları dil olan Arapça, Sâmi dillerin en zengini ve en gelişmişidir. Kuzey Araplarının konuştukları Arapça ile Güney Arapçası arasında bazı farklılıklar mevcuttur. Aynı bir alfabeyle yazılan Güney Arapçası, Habeşçe ile akraba bir dildir.¹⁷⁴

Araplar arasında yazılı kültür yerine sözlü gelenek hâkimdi. Bu sebeple yazıya çok fazla önem verilmezdi. Bununla birlikte Mekke'de İslâm'ın doğduğu dönemde 17'si erkek ve yedisi kadın olmak üzere 24 kişinin okuma yazma bildiği nakledilir. İslâm'dan önce Araplar arasında yazının sanılandan daha yaygın olması gerektiği söylenir.¹⁷⁵

İslâm öncesinde Yemen'de ve kuzeyde kurulan devletler, yazılı özellikleri farklılık gösteren alfabeler kullanmışlardır. Himyerliler, müsned denen yazıyı kullanırken Nabatlılar, Nabat harfleriyle yazarlardı.¹⁷⁶ Mekkeliler, yazıyı ticaret amacıyla gittikleri yerlerde öğrendiler. Mekkelilerin yazıyı nereden aldıkları hususunda farklı görüşler

¹⁷⁴ Lewis, s. 36.

¹⁷⁵ Bk. Çetin, "Arap", *DİA*, III, 276.

¹⁷⁶ Çağatay, s. 141.

mevcuttur. Bazı araştırmacılar yazının Suriye bölgesinden, Nabatlılardan alındığını savunurlarken; bazıları Arap yazısının Enbâr'dan Hire'ye ve oradan da Hicaz'a geçtiğini söylerler.¹⁷⁷ İslâm'ın doğuşu sırasında kullanılan Arap yazısı, noktasız ve harekesizdi. Harflerin çoğu aynı yazıldığı için okumada karışıklıklar olması kaçınılmazdı.

Kur'ân, Arapları ümmî bir topluluk olarak niteler.¹⁷⁸ Ümmîlik, onların kitap ehli olmamaları şeklinde anlaşılmaktadır. Arapların din anlayışları ve kitaplı bir dine sahip olmamaları, kitap ehli Yahudiler ve Hıristiyanların onları küçümsemelerine neden olmuştur.

2. Edebiyat

Şiir, Câhiliye dönemi Arap edebiyatının temelini oluşturur. İyi bir şaire sahip olmak, kabilelerin iftihar ettiği bir şeydir. İslâm'ın doğuşuna yakın zamanda Araplar arasında zirve sayılan şairlerin şiirleri Kâbe'ye asılırdı. Muallakât adı verilen bu şiirler dilden dile dolaşırđı.

Şairler, kabile içinde saygın bir konuma sahiplerdi. Güçlü şairlere sahip olmak, kabileler için önemliydi. Her kabilenin şairlerinin şiirlerini, nesebe dair bilgileri, destanları, övündükleri hasletleri ve hatıraları, önemli hadiseleri yazdıkları bir kitapları (divan) olduğu söylenir.

Hitabet de Araplar için önemlidir. Fikirlerini güzel sözlerle ifade etmek, Araplar tarafından önemsenmektedir. Ukâz panayırında hatiplerin yaptıkları bazı güzel konuşmalar ezberlenirdi.

3. İlimler

Araplarda şiir, büyük bir gelişme gösterdiği halde ilmî gelişmeden söz etmek kolay değildir. İlimler, ihtiyaç duyulduğu ölçüde varlık göstermiştir.

Araplar kan bağına ve soya çok önem verdikleri için neseplerini nesilden nesile aktarırlardı. Diğer taraftan *Eyyâmu'l-Arab* denen, kabilelerin kendi aralarında yaptıkları savaşlar hakkındaki malumat, gelecek nesillere aktarılırdı. Ancak savaşlar hakkında aktarılan bilgi, genellikle kabile mensuplarının gösterdikleri fedakârlıklar ve kahramanlıklar üzerine kurgulanırdı.

Arapların ilm-i nücum (astroloji) hususundaki bilgilerini Keldânîlerden ve Babillilerden aldıkları ifade edilir. Nitekim zikrettikleri

¹⁷⁷ Bk. Çetin, "Arap", *DİA*, III, 276.

¹⁷⁸ Cum'a 62/2.

¹⁷⁹ Avcı-Şentürk, "Kabile", *DİA*, XXIV, 31.

belli başlı yıldızların birçoğunun adı ya da adının delalet ettiği mana, Keldânîlerinkiyle aynıdır.¹⁸⁰

Araplarda geçmişten ya da gelecekte haber verme olan kehânet ve arâfet vardı. İz sürme (kiyâfet) de Arapların önemsedikleri bir bilgiydi. Bu hususta mahir olan insanlar vardı.¹⁸¹

Araplar, hastalandıklarında ya kâhinlerden yardım alırlardı ya da ilaçla tedavi eden bir tabibe giderlerdi. Kâhinler, okuyarak, çeşitli dualarla ya da sihirle tedavi etmeye çalışırlardı. İlaçla tedavi eden tabipler ise tecrübeyle bazı otları ya da şerbetleri ilaç olarak verirlerdi. Balın iç hastalıkları için iyi bir ilaç olduğuna inanılırdı. Araplarda hacamat (kan alma), kızgın demirle vücudun bazı yerlerini dağlama ve bazı uzuvların kesilmesi uygulaması da vardı. Arapların meşhur tabipleri arasında, Teymü'r-rebâb kabilesinden İbn Huzeym ve Sakif'ten Hâris b. Kelede es-Sekaff'yi (13/634)¹⁸² zikredebiliriz.¹⁸³

SONUÇ

Buraya kadar anlatılanlardan İslâm'ın doğduğu Hicaz bölgesinde Mekke, Medine ve Tâif'in önemli bir konuma sahip olduğu, özellikle tebliğ sürecinde Mekke ve Medine'deki sosyal, dinî, siyasî, ekonomik ve kültürel yapının doğru öğrenilmesi gerektiği anlaşılmış olmalıdır. Arap geleneği ile İslâm arasındaki benzerlikler ve farklılıklar, İslâm'ı doğru anlayabilmek için Câhiliye dönemini bilmenin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Mekke ve Medine, Hicaz'ın en önemli şehirleriydi. Mekke'de oturan, Hz. Peygamber'in mensup olduğu Kureyş kabilesi, Kuzey Araplarındandır. Medine'de ise Güney Araplarından iki kardeş kabile olan Evs ve Hazrec kabileleri ile Yahudiler oturuyordu.

Arap toplumunu doğru anlamak için kabileyi ve kabileciliği iyi bilmek gerekir. Kabileyi meydana getiren asıl unsur, kan bağıyla birbirine bağlanan akrabalardır. Onların dışında çeşitli yollarla kabileye katılan insanlar olurdu. Kabilenin lideri, mutlak bir otoriteye sahip olma-

¹⁸⁰ Çağatay, s. 142.

¹⁸¹ Bk. Çağatay, s. 144-146.

¹⁸² Hâris b. Kelede b. Amr b. İlac b. Ebî Seleme es-Sekaff, dönemin en önemli merkezlerinden olan Cündişapur'da tıp eğitimi aldı. Bir süre burada ve Yemen'de hekimlik yaptığı rivayet edilir. İslâm'a girdiğine dair kesin bir bilgi yoktur. Muâviye dönemine kadar yaşadığı ve 50/670'te vefat ettiğine dair bazı rivayetler varsa da bunlara ihtiyatla yaklaşmak gerekir (Köşe, "Hâris b. Kelede", *DİA*, XVI, 198).

¹⁸³ Bk. Çağatay, s. 146-148.

sa da kabilesini diğer kabileler nezdinde temsil etme, kabilelerin sorunlarını çözme ve kabile içinde ortaya çıkabilecek problemleri ele alma gibi bir yükümlülüğü olurdu.

Arap ailesi, ataerkil bir yapıya sahiptir. Evlilikler, daha çok kabile içinde yapılmaktadır. Araplarda yaygın olan evlilik şekli tek kadınla evlilik olmakla birlikte, çok kadınla evlilik de mevcuttu; ancak çok kadınla evlilik, genellikle iki ve üç kadınla yapılırdı. Tek kadınla evli olanlar, kadınlara saygı duydukları için bu evliliği tercih etmedikleri gibi, çok kadınla evlilik daha çok yaşanan sosyal koşulların gerektirdiği bir durumdu.

Toplum içinde kadınların durumunun erkeklere kıyasla daha kötü olduğu muhakkaktır. Araplar için erkek çocuğa sahip olmak büyük önem taşımaktadır. Kız çocukları doğduğu zaman üzürlüler; erkek çocukları doğduğu zaman sevinirlerdi. Şehirde yaşayan kadınların durumu göçebe kadınlara göre nispeten iyiydi.

Hicaz'da Yahudilik ve Hıristiyanlık bulunmakla birlikte Arapların yaygın din anlayışı putperestlikti. Buradaki putperestliği, Ortadoğu'daki yaygın putperestlik anlayışının yerel bir yansıması olarak değerlendirmek gerekir. Putperestliğin Arabistan'a Amr b. Luhay tarafından sokulduğu rivayet edilmekteyse de, bu inancın daha eski olduğu, belki Amr'ın Mekke'de putperestliğin yerleşmesine katkısının olduğu söylenebilir.

Putperestlerin en önemli dinî ritüelleri, hac ve kurbandır. Hac ibadeti Hz. İbrahim döneminden beri devam eden bir ibadet olup esasları muhafaza edilmekle birlikte bazı değişikliklere uğramıştır. Putları ziyaret etmek ve onlar adına kurban kesmek Arapların önemli ibadetlerinden biridir. Belli başlı putlar arasında Menât, Lât, Uzzâ, Hübel, İsfâ ve Nâile putları zikredilebilir. Bunların dışında pek çok put olduğu gibi, Araplar çadırlarını kurdukları yerlerde geçici olarak taş dikip etrafında tavaf yaparlardı. Kâbe Araplar arasında en çok saygı duyulan mabetlerden biridir. Ancak Kâbe dışında saygı duyulan başka mabetler de vardır.

Haniflerin din anlayışı ve bunun kökeni tartışmalı bir konudur. Haniflerin, çevrede etkili olan Yahudilik ve Hıristiyanlığın etkisinde kalan bazı insanların, kendi inançlarından uzaklaşmaları sonucu ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Aksi takdirde, birkaç hanifin Hz. İbrahim ve oğlu İsmail'in yaydığı inançlarla organik bir bağ olmadan nasıl Hz. Muhammed'in nübüvvetinin doğuşu yıllarında ortaya çıktığını izah etmek mümkün değildir. Hanif denen insanların Hz. İbrahim'le ilişkilendiril-

meleri, İbrahim motifinin bölgede çok canlı olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Arap siyaseti, kabile ilişkilerine dayanan bir yapıya sahipti. Kabile, sosyal bir kurum olmasının yanında aynı zamanda siyasî bir kurumdur. Bununla birlikte Araplar arasındaki ilişkileri gücün hâkimiyetine dayalı bir ilişki olarak tarif edebiliriz. Bu durum kabileleri, varlıklarını devam ettirmek için yeni ittifaklara, hatta zaman zaman iltihaklara yöneltmiştir. İslâm'dan önce Mekke'de dinî, sosyal, siyasî ve ekonomik ilişkileri düzenleyen bazı görevler, kabileler arasında paylaştırılmıştı. Medine'de ise Evs ve Hazrec arasında devam eden kan davaları, onları bu mücadele çerçevesinde ittifaklar yapmaya sürüklemişti.

Hicaz bölgesinin temel geçim kaynağı, hayvancılık, tarım ve ticaretti. Tarım, Medine ve Tâif gibi bazı yerlerde önem arz etmektedir. Mekke, ticaretin ve hayvancılığın yaygın olduğu bir yerdir. Ticaretin Mekke Araplarının hayatında çok önemli bir yeri vardı. Mekkeli tacirlerin uluslararası ticarete söz sahibi olmasının İslâm'ın doğuşundan önceki çağda meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu ticaretin başlamasında Abdumenâf'ın oğulları Haşim, Muttalib, Abduşems ve Nevfel'in çabalarının önemli etkisi vardır. Yemen'e Hindistan, Çin, Habeşistan gibi yerlerden gelen mallar, Mekkeli tacirler tarafından develerin sırtında Suriye bölgesine taşınır; buradan alınan mallar ise Mekke'ye nakledilirdi. Hicaz'da kurulan panayırlar, ticarî faaliyetler için büyük öneme sahiptir. En önemli panayırlar Hac ibadetinin öncesinde kurulan Ukâz, Mecenne ve Zu'l-mecâz panayırlarıdır. Hem ticaretin rahat bir şekilde yapılması, hem de hacıların güven içinde Mekke'ye ulaşabilmeleri için haram aylarda saldırı yasağı yaygın olarak kabul edilmektedir.

Arapların dili, Sâmi dillerin en önemlisidir. Kuzeyli ve Güneyli Arapların kullandıkları dil arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Yazı, Hicaz bölgesinde çok az kişi tarafından bilinmektedir.

Şiir, Câhiliye Araplarının duygularını ifade etmek için önemsedikleri en önemli silahtır. İyi bir şaire sahip olmak, kabilelerin çok arzuldığı bir durumdu. Ukâz panayırında okunan şiirler, büyük bir ilgiyle izlenir ve beğenilen şiirler, yazılarak Kâbe'ye asılırdı. Güzel hitabete sahip olmak da Araplar arasında önemsenirdi.

Arapların ilmî birikimleri, yaşadıkları hayata uygun bir özelliğe sahipti. Soy bilgisinin muhafazasına çok önem verilirdi. Kabileler arasında meydana gelen savaşlarda gösterilen başarılar da biraz abartılarak nesilden nesile aktarılırdı. Bundan başka yolculuklarda ihtiyaç

duyulan iz sürme, geçmişten ya da gelecekte haber vermek olan kehanet ve ilm-i nücûm konusunda malumata sahip insanlar vardı. Hastalanan insanlar tedavi olmak amacıyla kâhinlere ya da bitkilerden yaptıkları ilaçla tedavi eden tabiplere müracaat ederlerdi.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed b. Hanbel, (241/855), *el-Müsned*, İstanbul 1413/1992.
- Algül, Hüseyin, "Haram Aylar", *DİA*, XVI, İstanbul 1997.
- "Ficâr", *DİA*, XIII, İstanbul 1996.
- Ateş, Ali Osman, *İslâm'a Göre Câhiliye ve Ehl-i Kitâb Örf ve Adetleri*, İstanbul 1996.
- Atar, Fahrettin, "Muhâlea", *DİA*, XXX, İstanbul 2005.
- Avcı, Casim, "Kureyş", *DİA*, XXVI, Ankara 2002.
- Avcı, Casim- Şentürk, Recep, "Kabile", *DİA*, XXIV, Ankara 2001.
- Aycan, İrfan- Söylemez, M. Mahfuz, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara 1998.
- el-Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ (279/892), *Ensâbu'l-eşraf*, Thk. Muhammed Hamidullah, 3. Basım, Kahire [1987].
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *Sahîh*, İstanbul 1992.
- Buhl, "Medine", *İslâm Ansiklopedisi*, VII, İstanbul 1993.
- Bozkurt, Nebi- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri, "Medine", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003.
- Büyükcoşkun, Kudret, "Arabistan", *DİA*, III, İstanbul 1991.
- Çağatay, Neşet, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989.
- Çağırıcı, Mustafa, "Arap", *DİA*, III, İstanbul 1991.
- Çelikkol, Yaşar, *İslâm Öncesi Mekke*, Ankara 2003.
- Çetin, Nihad M., "Arap", *DİA*, III, İstanbul 1991.
- Çubukçu, Asri, "Buâs", *DİA*, VI, İstanbul 1992.
- Demircan, Adnan, "Câhiliye ve Hz. Peygamber Döneminde Çok Kadınla Evlilik", *İstem*, 2, 2003.
- "Kur'ân'ın, Nüzul Dönemi Putperest Arapları Hakkında Kaynaklığı Üzerine", *İstem*, 4, 2004.

- el-Fâsî, Takıyyuddin Muhammed b. Ahmed b. Ali (832/1429), *Şifâ'u'l-ğerâm bi-ahbâri'l-beledî'l-Harâm*, Darü'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut (t.y.).
- Fayda, Mustafa, "Câhiliye", *DİA*, VII, İstanbul 1993.
- Fazlur Rahman, "İslâm Toplumunun Mekke'deki Ön-temelleri", *İslâmî Yenilenme: Makaleler IV*, Derleme ve Çev. Adil Çiftçi, Ankara 2003.
- "İslâm'ın Doğuşundan Hicrete Kadar Mekke'nin Dinî Durumu", *İslâmî Yenilenme: Makaleler IV*, Derleme ve Çev. Adil Çiftçi, Ankara 2003.
- Günaltay, Şemseddin, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, Sad. M. Mahfuz Söylemez- Mustafa Hizmetli, Ankara 1997.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, 4. Basım, İstanbul 1980.
- "Hz. Peygamber Zamanında Medine'nin Sosyal Yapısı", Çev. İhsan Süreyya Sırma, *İlim ve Sanat Dergisi*, 5. sayı, 1986.
- "İlâf", *DİA*, XVIII, İstanbul 2000.
- Harman, Ömer Faruk, "Hübel", *DİA*, XXII, İstanbul 1998.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed (245/859), *Kitâbu'l-muhabber*, Nşr. Ilse Lichtenstadter, el-Mektebû't-ticârî li't-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzî', Beyrut (t.y.) (H. 1361 Haydarâbâd basımından ofset).
- Kitâbu'l-munammak fi ahbâri Kureyş*, Talik: Hurşid Ahmed Faruk, Beyrut 1405/1985.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *Sîretu'n-nebî*, Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Kahire (t.y.).
- İbn al-Kalbî, *Putlar Kitabı*, Çev. Beyza Düşüngen, Ankara 1969.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *el-Ma'ârif*, 2. Basım, Beyrut 1424/2003.
- İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Beyrut 1405/1985.
- Kapar, Mehmet Ali, "Kus b. Sâide", *DİA*, XXVI, İstanbul 2002.
- Kazancı, Ahmet Lütfi, "Ebrehe", *DİA*, X, İstanbul 1994.
- Köşe, Abdullah, "Hâris b. Kelede", *DİA*, XVI, İstanbul 1997.
- Kuzgun, Şaban, "Hanîf", *DİA*, XVI, İstanbul 1997.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Hicaz", *DİA*, XVII, İstanbul 1998.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri (Bk. Bozkurt, Nebi).
- Lammens, H., "Mekke", *İslâm Ansiklopedisi*, VII, İstanbul 1993.
- "Tâif", *İslâm Ansiklopedisi*, VII, İstanbul 1993.

Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, 3. Basım, İstanbul 2001.

Öğüt, Salim, "Hacerülesved", *DİA*, XIV, İstanbul 1996.

Öz, Mustafa, "Ezlâm", *DİA*, XII, İstanbul 1995.

Özaydın, Abdülkerim, "Amr b. Luhay", *DİA*; III, İstanbul 1991.

"Arap", *DİA*, III, İstanbul 1991.

"Hac", *DİA*, XIV, İstanbul 1996.

Özkuyumcu, Nadir, "Asr-ı Saadette Hıristiyanlarla İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm* (Ed. Vecdi Akyüz), İstanbul 1994.

"Asr-ı Saadette Yahudilerle İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, İstanbul 1994.

es-Semhûdî, Nuruddîn Ali b. Ahmed (911/1505) *Vefâ'u'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut (t.y.).

Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Fil Hadisesinin Arap Yarımadasındaki Etkileri Üzerine Bir İnceleme: Ahmesîlik ve Haniflik", *İslâmî İlimler Dergisi*, 1/2, 2006.

Söylemez, M. Mahfuz (Bk. Aycan, İrfan).

Şentürk, Recep (Bk. Avcı, Casim).

Tevfik Fehd, "Lât", *DİA*, XXVII, Ankara 2003.

"Menât", *DİA*, XXIX, Ankara 2004.

Tülücü, Süleyman, "Câhiliye Kelimesinin Mana ve Menşe'i", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 4, 1980.

Uslu, Recep, "Hums", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998.

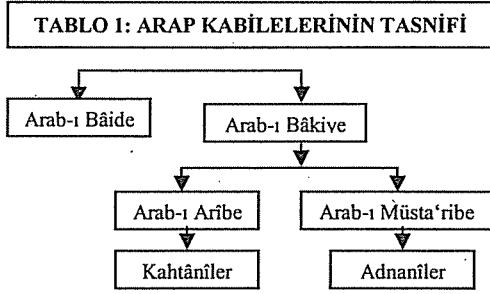
Yıldız, Hakkı Dursun, "Arap", *DİA*, III, İstanbul 1991.

"Arabistan", *DİA*, III, İstanbul 1991.

Yüksel, Ahmet Turan, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat*, İstanbul 1999.

Sezikli, H. Ahmet, "Abdülmuttalib", *DİA*, I, İstanbul 1988.

EKLER

TABLO 2: KUREYŞ KABİLELERİ

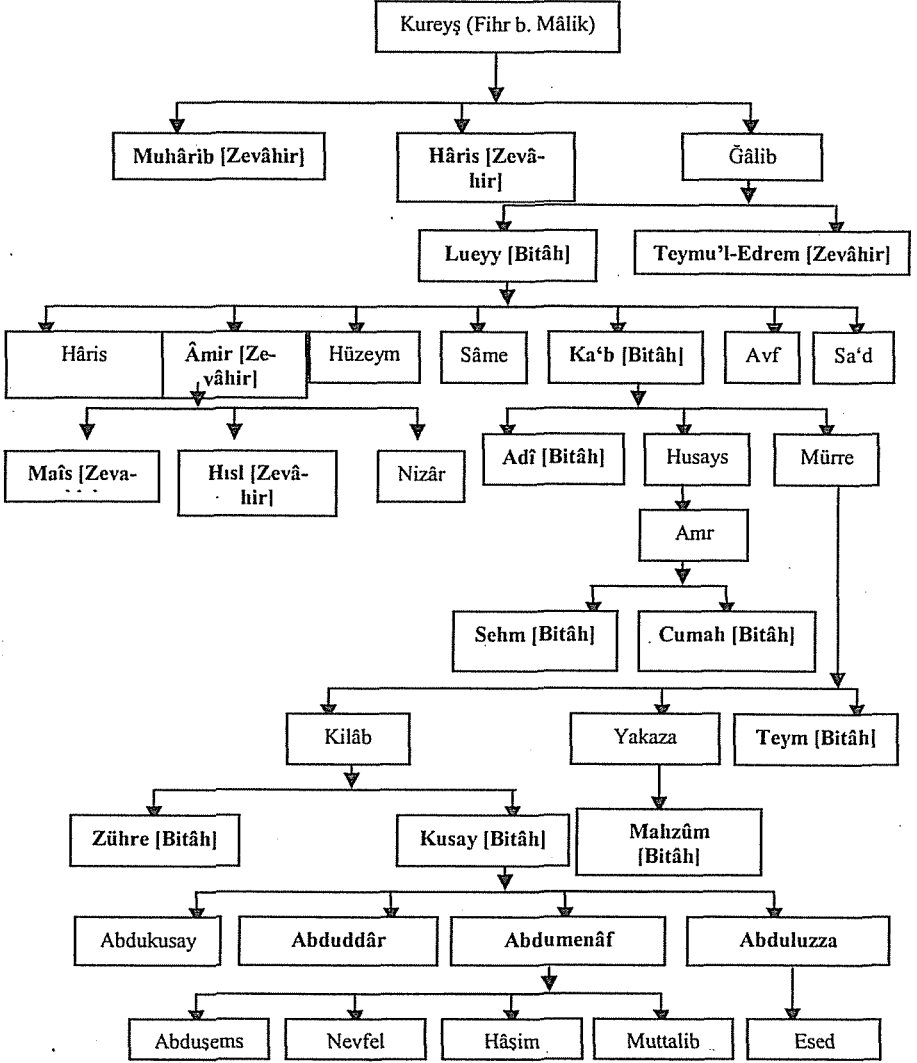
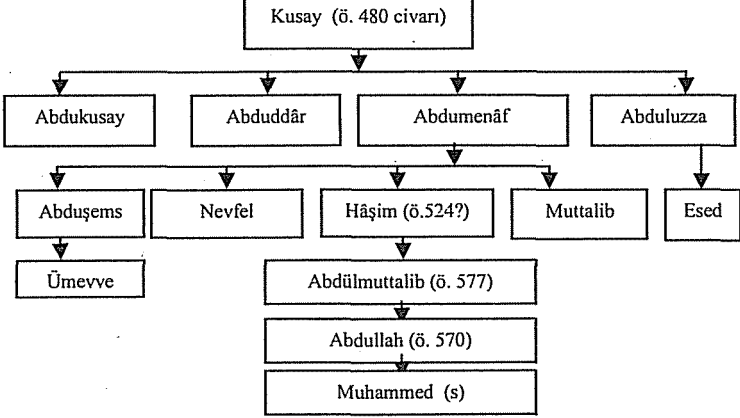

TABLE 3: KUSAY'DAN İTİBAREN HZ. PEYGAMBER'İN SOYAĞACI

TABLO 4
MEKKE'DEKİ GÖREVLER ve YÜRÜTEN KABİLELER¹⁸⁴

	GÖREV	NİTELİĞİ	KABİLE
Siyasî Görevler	Riyaset	Yönetim	Ümeyye
	Dâru'n-nedve	Nedve Meclisi	Abduddâr
	Meşvere	Meclis Başkanlığı	Esed
	Sifâre	Dış ilişkiler ve elçilik	Adî
	Kıyâde	Komutanlık	Ümeyye
Askerî Görevler	Ukâb	Piyade ordusunun tan- zimi	Ümeyye
	Kubbe	Süvari ordusu ve put- ların taşınması	Mahzûm
	Livâ	Sancak çekimi	Abduddâr
	Sidâne	Kâbe muhafızlığı	Abduddâr
Dinî Görevler	Hicâbe	Kâbe pededarlığı	Abduddâr
	Ezlâm	Fal okları	Cumah
	Nesî	Takvim görevi	Kinâne
	İcâze	Hac ibadeti	Temîm
	İfâze	Hac ibadeti	Advan
	Rifâde	Hacılara yemek dağıtma görevi	Hâşim
Dinî-Malî Görevler	Sikâye	Su dağıtım hizmetleri	Hâşim
	Emvâlu'l- muhâcere	Kâbe'deki dinî hediyelerin dağıtımı	Sehm
	Eşnâk	Adli ve yargı davaları	Teym
Adlî Görevler	Hükümet	Adli ve yargı davaları	Sehm

¹⁸⁴ Bk. Çelikkol, 245.

TABLO 5		
ABDUDDÂR ve ABDUMENÂF ARASINDAKİ İHTİLAF SIRASINDA KUREYŞ KABİLELERİNİN TUTUMU ¹⁸⁵		
EL-MUTAYYABÛN	EL-AHLÂF	TARAFSIZLAR
Abdumenâf	Abduddâr	Âmir b. Lueyy
Esed b. Abduluzzâ	Sehm	Muhârib b. Fihr
Zühre	Cumah	
Teym	Mahzûm	
Haris b. Fihr	Adî	

TABLO 6	
ARAP KABİLELERİNİN HİLFU'L-FUDÛL SIRASINDAKİ TUTUMU	
HİLFU'L-FUDÛLA KATILAN KABİLELER	HİLFU'L-FUDÛLA KATILMAYAN KABİLELER
Hâşim	Ümeyye
Muttalib	Nevfel
Esed	Mahzûm
Zühre	Sehm
Teym	Adî
Hâris b. Fihr	Abduddâr
	Cumah

¹⁸⁵ İbn Hişâm, I, 143; İbn Şa'd, I, 77; İbn Habîb, *Munammak*, 189-191.